

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาเรื่องพลวัตของการดำรงชีวิตที่สัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติ ของชุมชนชาวแพแม่น้ำสะแกกรัง เป็นการศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชนภายใต้การเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติหรือปัจจัยอื่น ๆ ที่เข้ามากระทำต่อชุมชน ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยได้นำแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่มีผู้ศึกษาและดำเนินการวิจัยไว้ เพื่อใช้เป็นกรอบความคิดและแนวทางการศึกษา ดังนี้

- 2.1 ทฤษฎีนิเวศวิทยามนุษย์และการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์
- 2.2 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน
- 2.3 แนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่น
- 2.4 ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม
 - การปรับตัว
 - การเรียนรู้
- 2.5 เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 แนวคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์

David L. Wheeler เขียนหนังสือชื่อ “The Human Habitat” ได้เริ่มต้นไว้ว่า อากาศ อุณหภูมิ และน้ำเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญสำหรับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนมนุษย์ และกล่าวว่าน้ำมีอยู่ประมาณ 3 ใน 4 ส่วนของพื้นผิวโลก และมีอิทธิพลยิ่งต่อชีวิตประจำวันของสิ่งมีชีวิตทุกชนิด มนุษย์ต้องการน้ำและจำเป็นต้องมีน้ำ แต่มนุษย์ก็สร้างปัญหาให้กับน้ำและแหล่งน้ำเช่นกัน ไม่ว่าจะในด้านการอุตสาหกรรมและเกษตรกรรม ปัจจุบันมนุษย์มีความต้องการน้ำสูง ปัญหาการขาดแคลนน้ำจึงเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นเสมอจนพบเห็นกัน โดยทั่วไป

ประเด็นสำคัญในการพิจารณาสถานที่ตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในอีกระดับหนึ่งก็คือ เรื่องคุณภาพของที่ดิน ดินต้องเหมาะสมมีน้ำหรือฝนเพียงพอ มีเงื่อนไขทางด้านสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสม เช่น มีทางระบายน้ำที่ดี มีระบบความต้องการพื้นฐานของมนุษย์รองรับอย่างเพียงพอและเหมาะสม

การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ในหลายประเทศประสบความล้มเหลว เพราะขาดความเหมาะสมในปัจจุบัน ดังกล่าว เช่น คุณภาพของดินไม่ดีพอ ระยะทางไกลเกินไปจนขาดการต่อกับสังคมอื่นหรือชุมชน อื่นอย่างทันทั่วทั้งที่ อุณหภูมิอากาศไม่อำนวยให้กับการเพาะปลูก หรือมีปัญหาแม้กระทั่งเรื่องความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน เป็นต้น

ในปัจจุบันมนุษย์ได้ตั้งถิ่นฐานอยู่แทบทุกหนแห่งทางสภาพภูมิศาสตร์ของโลก ปัจจัยเรื่องน้ำโดยเฉพาะน้ำจืดเป็นปัจจัยที่มนุษย์ต้องมีการรักษาแหล่งกำเนิดและแบ่งปันกันในขนาดและปริมาณการใช้ทั้งในชีวิตประจำวันในภาคเกษตรกรรม ภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการ มีความคาดหมายเกิดขึ้นในสังคมยุคปัจจุบันว่า ถ้าระบบการจัดสรรแบ่งปันทรัพยากรน้ำไม่ดีพอ และมีการทำลายแหล่งน้ำกันมากขึ้นภาวะการณ์นี้อาจนำไปซึ่งสงครามน้ำ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาในทุกสังคมโลก การบริหารจัดการน้ำในศตวรรษที่ 21 ที่กำลังมาถึงในเวลาอันใกล้นี้จึงเป็นเรื่องเร่งด่วนในการจัดการเพื่อความสมดุลระหว่างสิ่งมีชีวิต ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และปัญหานี้ได้ถูกนำมาสู่การพิจารณาปรับปรุงลักษณะการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ เพื่อให้ชุมชนแต่ละชุมชนมีความพอดีกับศักยภาพของทรัพยากรไม่สร้างความเสื่อมโทรมสิ่งแวดล้อมให้แก่ทรัพยากร โดยเฉพาะหากมีการหมุนเวียนการใช้ประโยชน์ได้อย่างสมดุล ก็จะทำให้ชุมชนนั้นมีความยั่งยืนสืบไป

Jan van Ettinger Sr. ได้เขียนไว้ในหนังสือชื่อ “Habitat” สรุปได้ว่า พัฒนาการของมนุษย์และสังคมนั้นมีแง่มุมให้พิจารณาได้ 2 กระบวนการ กระบวนการแรกคือ พิจารณาการปรับตัวของมนุษย์และสังคมต่อสิ่งแวดล้อมถิ่นที่อยู่อาศัยของเขา และบทบาทหน้าที่ของสังคม กระบวนการที่สอง พิจารณาถึงการปรับตัวของมนุษย์และสังคมกับสิ่งแวดล้อมในแง่ของความต้องการที่มนุษย์มีต่อสิ่งแวดล้อมทั้งหมด คุณภาพของมนุษย์นั้นเป็นได้ทั้งเป้าหมายของความสำเร็จและเป็นเครื่องมือนำไปสู่ความสำเร็จ โดยเฉพาะในเรื่องคุณภาพชีวิตที่มนุษย์พอใจ

สุวรรณ สุวรรณโณคม ได้ให้คำอธิบายว่า “ถิ่นฐานที่อยู่อาศัยของมนุษย์นั้น” มิได้มีความหมายเพียงแค่พื้นที่ อาคาร บ้านเรือนหรือสถานที่พักอาศัยของคนอันเป็นสิ่งซึ่งประกอบขึ้นโดยวัตถุต่าง ๆ เท่านั้น ความหมายที่ชัดเจนของคำ ๆ นี้ก็คือทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นวัตถุหรือมิใช่วัตถุก็ตามที่ประกอบกันเป็นระบบเพื่อการอยู่อาศัยของมนุษย์ เช่น ที่ดิน อาหาร น้ำ พลังงาน บ้านเรือน การคมนาคม การขนส่ง การสื่อสาร การแพทย์และการสาธารณสุข การศึกษา ข้อบังคับของกฎหมาย ระบบและกฎเกณฑ์ทางเศรษฐกิจและสังคม การเมือง การปกครอง การมีงานทำ ตลอดจนการนันทนาการและศิลปกรรมต่าง ๆ เป็นต้น อาจกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่าระบบที่วางนี้คือ สภาวะแวดล้อมมนุษย์นั่นเอง (อ้างในพิมพ์อากาศ พันธุลีและคณะ, 2542 : 88-89)

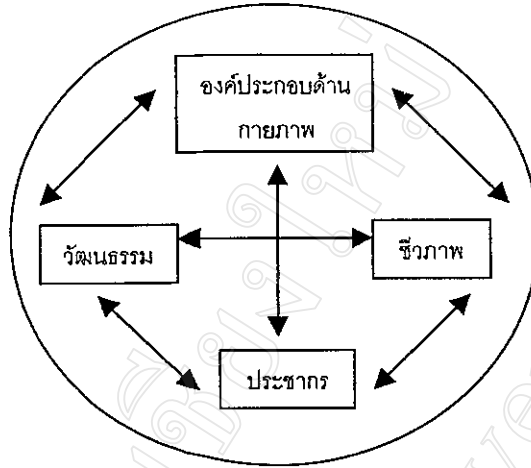
การตั้งถิ่นฐานมนุษย์เชิงระบบนิเวศ

จากการประชุมระหว่างประเทศเกี่ยวกับปัญหาสภาพแวดล้อมของมนุษย์ (Stockholm Conference on the Human Environment) ณ กรุงสต็อกโฮล์ม ประเทศสวีเดน ได้ให้ความสำคัญกับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ว่าเป็นสภาพแวดล้อมที่มีความหมายต่อมนุษย์เป็นปฐม เพราะเป็นสถานที่ซึ่งมนุษย์เรากันเคย พักพิง และอยู่อาศัยเกือบตลอดชีวิต เป็นแหล่งแรกเริ่มที่มนุษย์จะมีการอยู่ดีกินดี หรือพบกับสภาพอื่น ๆ ที่ไม่พึงปรารถนา

จากที่ประชุมได้มีผู้นำคำว่า Habitat มาใช้แทนคำว่า Human Settlement โดยมีความหมายครอบคลุมถึงสภาพแวดล้อมระบบนิเวศ และส่วนที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางกายภาพและวัฒนธรรมด้วย ซึ่งเป็นความหมายที่รวมซับซ้อน (Complex-Whole) อันประกอบด้วยระบบกายภาพ และที่ไม่ใช่กายภาพ คือ สังคมนั่นเอง และอาจแยกเป็นองค์ประกอบใหญ่ ๆ ได้ 5 อย่าง คือ มนุษย์ สังคม รัฐบาล สภาพแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น และสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ซึ่งองค์ประกอบทั้ง 5 อย่างนี้มีความสัมพันธ์เปลี่ยนแปลงต่อกันตลอดเวลา

นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงระบบนิเวศวิทยามนุษย์ประกอบด้วยตัวแปร อันมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน 2 ชุด คือ องค์ประกอบทางด้านกายภาพ ทางด้านชีววิทยา และทางด้านวัฒนธรรม ส่วนองค์ประกอบทางด้านประชากรหรือมนุษย์นั้น ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งขององค์ประกอบที่มีชีวิต อันต้องอาศัยสสารและพลังงานเป็นสิ่งขับเคลื่อนและเป็นตัวแปรที่สำคัญที่สุด ส่วนสสารและพลังงานจัดเป็นองค์ประกอบภายนอกที่เข้ามาสู่ระบบเปิด (Open System) จึงทำให้ระบบดำเนินหน้าที่ไปโดยตามธรรมชาติ โดยมีรายละเอียดของแต่ละองค์ประกอบดังนี้

สสาร พลังงาน

สสาร พลังงาน

แผนภูมิ 1 แบบจำลองการตั้งถิ่นฐานมนุษย์เชิงระบบนิเวศ

1. สสารและพลังงาน การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์เป็นระบบเปิดคือยอมรับให้สสารและพลังงานผ่านเข้าออกสู่ระบบ การตั้งถิ่นฐานเป็นระบบด้านวัฒนธรรม โดยมีโครงสร้างด้านเศรษฐกิจสังคมของประชากรในแหล่งตั้งถิ่นฐานเป็นปัจจัยสำคัญของระบบ โดยเฉพาะด้านการกระจายของประชากร และการเข้าพึ่งการบริการและรับข่าวสารข้อมูลต่าง ๆ จึงเป็นระบบที่ซับซ้อนและมีความแตกต่างภายในระบบ ตลอดจนมีประสิทธิภาพต่างกันในการใช้สสารและพลังงานในแง่บุคคล ในฐานะเป็นระบบ การตั้งถิ่นฐานมนุษย์จึงเป็นแบบพลวัตเปลี่ยนแปลงตามกาลเวลา และทรงตัวอยู่ได้เพราะการผ่านเข้าออกของพลังงาน ตลอดจนการหมุนเวียนอันเป็นระเบียบของวัตถุหลายอย่างภายในระบบอย่างทั่วถึง

2. ชีวภาพ ความเป็นพลวัตที่เกิดขึ้นภายในระบบนิเวศต้องอาศัยกระบวนการภายในระบบเอง การอธิบายแหล่งตั้งถิ่นฐานมนุษย์ในเชิงระบบนิเวศ ต้องพิจารณาถึงจำนวน ลักษณะการกระจายและชีวภาพ ตลอดจนต้องศึกษาการแสดงออกของมนุษย์ ในด้านที่เกี่ยวกับสัตว์ พืชชนิดต่าง ๆ รวมทั้งพฤติกรรมที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศ เช่น การล่าเหยื่อ - การหาอาหารและการย้ายแหล่ง และสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวกับกระบวนการสร้างและสลาย

3. **ตัวแปรด้านกายภาพหรือชีวภาพ** คือ องค์ประกอบด้านกายภาพตั้งแต่ลักษณะภูมิประเทศ ภูมิอากาศ การกระจายของพลังงานและแสงแดด ปริมาณของน้ำและการหมุนเวียนถ่ายเท ปริมาณของเสียในรูปแบบต่าง ๆ ที่ออกมาสู่ระบบการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ คุณภาพของอากาศ ปริมาณเสียง และระบบการคมนาคมขนส่ง เป็นต้น ในระบบการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ องค์ประกอบทางด้านกายภาพในปัจจุบันมีอิทธิพลน้อยลง เมื่อเปรียบเทียบกับองค์ประกอบด้านวัตถุที่มนุษย์คิดขึ้นใช้ เช่น เครื่องจักร เครื่องมือต่าง ๆ และสิ่งเหล่านี้เองกลับไปควบคุมปริมาณการหมุนวนของอากาศ น้ำ และแม้แต่การเปลี่ยนแปลงของเปลือกโลก เป็นต้น

4. **ตัวแปรด้านวัฒนธรรม** ระบบความเชื่อ แนวความคิด การออกกฎหมาย การเรียนรู้พฤติกรรมทางด้านเทคโนโลยี และความมั่นคง ถือว่าเป็นส่วนสำคัญของวัฒนธรรม ปัจจัยเหล่านี้จะมีความหมายต่อระบบก็ต่อเมื่อพฤติกรรมของตัวมนุษย์เป็นสื่อกลางเท่านั้น กล่าวได้ว่า วัฒนธรรมมิได้ก่อความกระทบกระเทือนให้แก่ระบบ และองค์ประกอบต่าง ๆ ของระบบก็มิได้มีผลกระทบต่อวัฒนธรรม นอกเสียจากว่าต้องอาศัยมนุษย์เป็นสื่อกลาง

5. **ตัวแปรด้านประชากร** ในเชิงระบบนิเวศจำนวนประชากรหมายถึง จำนวนประชากรทั้งหมด ส่วนย่อยของประชากร และลงไปถึงระดับบุคคล การวิเคราะห์ในทัศนะของนิเวศวิทยา มนุษย์นั้นจะคำนึงถึงสภาวะกายและใจของบุคคล นอกจากนี้ยังศึกษาสภาพชีวิตที่แต่ละคนมีประสบการณ์จากสภาพแวดล้อมส่วนตัว พฤติกรรมส่วนบุคคล และศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับกลุ่มสังคม ในด้านค่านิยม มาตรฐานสังคม ฐานะทางเศรษฐกิจ การจัดการ และการบริการสังคม เป็นต้น

การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ภายใต้ระบบนิเวศต่าง ๆ

ปัจจัยที่สำคัญคือระบบนิเวศหนึ่ง ๆ ต้องทรงตัวอยู่ได้ตลอดเวลา พึ่งพาตนเองได้ในกรอบของแหล่งถิ่นฐานมนุษย์พิสัยของระบบนิเวศที่พึ่งตนเองได้ต้องจำกัดอยู่ในระดับภูมิภาคหรือตามชนิดของระบบนิเวศธรรมชาติ เช่น ระบบนิเวศเขตป่าฝนเมืองร้อน เป็นต้น ในแต่ละระบบนิเวศระบบการตั้งถิ่นฐานมนุษย์จำนวนหนึ่งจะปรากฏอยู่ โดยจะสัมพันธ์กันเองและสัมพันธ์กับระบบนิเวศไปด้วยในด้านหน้าที่และโครงข่ายพื้นที่

นอกจากนี้ได้กล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์และระบบรองรับตามธรรมชาติ ที่สำคัญคือ **สมรรถนะต้านชีวิต (Carrying Capacity)** หมายถึงการใช้ทรัพยากรในระดับความเข้มสูงสุดที่ระดับการจัดการแบบหนึ่ง ซึ่งทรัพยากรธรรมชาติหรือทรัพยากรมนุษย์สร้างขึ้น สามารถทรงตัวอยู่ได้โดยปราศจากการเสื่อมค่าหรือเปลี่ยนคุณสมบัติของทรัพยากรนั้น ๆ

ซึ่งสมรรถนะค่าจูนชีวิตที่มีอยู่ในระบบนิเวศตามธรรมชาตินั้น จะกำหนดขีดความสามารถของสภาพแวดล้อมในอันที่จะผ่อนเบาผลกระทบอันเกิดจากกิจกรรมของมนุษย์ การแสดงออกในรูปของกลไกฟื้นตัวเองหรือควบคุมแบบผลย้อนรอยแบบลบ (Negative Feedback Control) ในระบบนิเวศธรรมชาติคือปัจจัยหลักที่จะชึ้บอถึงระดับที่ทรงตัวอยู่ได้

ในทำนองเดียวกันขีดจำกัดในด้านการแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของมนุษย์จะช่วยเพิ่มอัตราการผลิต ในที่สุดจะนำไปสู่การค้นหารัพยากรที่เป็นทุนต่าง ๆ อย่างไรก็ดี ยังมีขีดจำกัดระดับสูงของระบบนิเวศที่จะคงไว้ซึ่งระบบ ปรากฏการณ์ต่าง ๆ เช่น การลดปริมาณปลาที่จับลงอย่างมาก คือตัวชี้ว่าทำเกินระดับขีดสมรรถนะค่าจูนชีวิตแล้ว (ฉัตรชัย พงศ์ประยูร, 2536 : 112-115)

ในขณะที่เดียวกันปริชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2534 : 27-29) ได้เสนอแนวคิดนิเวศวิทยาของมนุษย์ในลักษณะของ Holistic Ecology ที่ให้ข้อสรุปเกี่ยวกับวิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมว่าไม่ได้เกิดจากปัจจัยตัวเดียว หากแต่เป็นผลผลิตร่วมกันของระบบความสัมพันธ์ทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับประชากร เทคโนโลยี เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง โดยนิเวศวิทยาของมนุษย์มีข้อสรุปที่ชัดเจนในการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม คือต้องเริ่มจากตัวมนุษย์เอง

โดยระบุว่า การที่เรามองแบบแยกส่วนอย่างกระจัดกระจาย (รวมทั้งการเน้นเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยเฉพาะแบบโดดเดี่ยว) อาจทำให้เราไม่สามารถเข้าใจระบบความสัมพันธ์อันสลับซับซ้อนได้ ในความเป็นจริงแล้วธรรมชาติคือระบบที่มีปัจจัยและองค์ประกอบต่าง ๆ ดำรงอยู่อย่างมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ดังนั้น เราจึงต้องมอง “ภาพทั้งหมดของโลกธรรมชาติ” เสียก่อนแล้วจึงจะเข้าใจส่วนประกอบต่าง ๆ ได้ แนวโน้มใหม่โดยเฉพาะอย่างยิ่งนิเวศวิทยาของมนุษย์คือ การแพร่กระจายของ “ความคิดแบบทั้งหมด” (Holistic Ecology)

“นิเวศวิทยาของมนุษย์” สนใจเกี่ยวกับเรื่องการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ และความเชื่อมโยงระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม หรือระหว่างสังคมกับธรรมชาติ มองจากแง่มุมของทฤษฎีสังคมมนุษย์ในที่นี้เป็นมนุษย์ในแบบจำลองของอริสโตเติล นั่นคือมนุษย์เป็นสัตว์ที่มีเหตุผล และยังเป็นสัตว์สังคมอีกด้วย ท่ามกลางกระบวนการทางเศรษฐกิจ เทคนิคและวัฒนธรรมมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมมีความสัมพันธ์กันแบบตึงเครียดตลอดเวลา ด้านหนึ่งมนุษย์ต้องอาศัยสิ่งแวดล้อมเป็นพื้นฐานของการดำรงชีวิต แต่อีกด้านหนึ่งมนุษย์ก็ได้ทำลายสิ่งแวดล้อม จนกระทั่งเกิดความเสื่อมโทรมอย่างหนัก การพังทลายของระบบที่สนับสนุนการดำรงชีวิตเริ่มปรากฏเป็นความจริงมากขึ้นทุกทีจึงมีความจำเป็นต้องมองภาพรวมทั้งหมดของมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมหรือสังคมกับธรรมชาติ

ในทัศนะของปริษา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2534) นิเวศวิทยาของมนุษย์ในลักษณะของ Holistic Ecology กล่าวถึงสาเหตุสำคัญของวิกฤตทางสิ่งแวดล้อม มีดังนี้

1. ปัญหาประชากร : การมีประชากรมากเกินไปอาจสร้างแรงกดดันให้แก่ระบบทรัพยากรในชนบท รวมไปถึงการสร้างความต้องการให้แก่งานใช้ทรัพยากรทั่วไปและก่อให้เกิดการขยายตัวของมลภาวะหลายรูปแบบ

2. วิกฤตการณ์ของสังคมเมือง : วิกฤตการณ์ในชนบทผลักดันให้ผู้คนเป็นจำนวนมากต้องอพยพเข้ามาในเมืองใหญ่ ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาสังคมเมือง (การว่างงาน ความยากจน ความแออัด ปัญหาอาชญากรรม ฯลฯ)

3. ความล้มเหลวในการจัดการเกี่ยวกับการควบคุมมลภาวะ : รัฐและระบบราชการไม่มีประสิทธิภาพในการใช้กฎหมายเพื่อแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมประเภทต่าง ๆ

4. ลัทธิบริโภคนิยม : แบบแผนการบริโภคที่ได้รับอิทธิพลมาจากอุดมการณ์ทุนนิยมเร่งให้มีการบริโภคนิยมมากขึ้น ๆ ยิ่งเป็นการเผาผลาญทรัพยากรอย่างไร้เหตุผล ทั้งหมดก็เพื่อส่งเสริมธุรกิจทุนนิยมที่มุ่งแสวงหากำไรสูงสุด ลัทธินี้มีความสัมพันธ์กับวัตถุนิยม การบูชาความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างใกล้ชิด

5. ลัทธิบูชาเทคโนโลยี : ความหลงใหลในไฮเทค ทำให้มีการละเลยเทคโนโลยีแบบสายกลาง การใช้เทคโนโลยีเป็นไปเพื่อการแสวงหากำไรมากกว่าที่จะคำนึงถึงผลกระทบต่อวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม

6. การละเลยความคิดแบบนิเวศ : การไม่คำนึงถึงกฎพื้นฐานของนิเวศวิทยามีส่วนก่อให้เกิดการกระทำหลายอย่างที่มีผลกระทบต่อหลายระบบนิเวศ ซึ่งรวมไปถึงความหลากหลายทางนิเวศวิทยาของเขตป่าเขา แม่น้ำ มหาสมุทร ชีวิตพันธุ์สัตว์ป่า

7. วิกฤตการณ์ของการจัดการทางเศรษฐกิจ : ยุทธศาสตร์ที่เน้นแต่เรื่องความเจริญเติบโต ส่งเสริมการใช้ทรัพยากร การทำลายธรรมชาติอย่างกว้างขวางในระยะสั้น จนก่อให้เกิดวิกฤตการณ์ในโลกธรรมชาติระยะยาว

8. พฤติกรรมของปัจเจกชนที่เน้นผลประโยชน์ส่วนตัว: ทศนคติที่ต้องการพิชิตธรรมชาติ และจริยธรรมทุนนิยม ส่งเสริมให้ปัจเจกชนมุ่งแสวงหาอรรถประโยชน์สูงสุดเพื่อตัวเองโดยไม่คำนึงถึงสังคมส่วนรวม ไม่คำนึงถึงอนาคต ไม่คำนึงถึงคนรุ่นหลัง

ปัจจัยเหล่านี้ล้วนเกี่ยวข้องกับโครงสร้างและระบบใหญ่ของสังคมมนุษย์ ดังนั้นการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมจึงต้องมุ่งไปที่การเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม รวมทั้งระหว่างสังคมกับธรรมชาติ โดยเริ่มจากตัวมนุษย์เอง

สำหรับรูปแบบการตั้งถิ่นฐานนั้นจากการศึกษาของ Harm J. de Blij (อ้างในอดิศักดิ์ น้อยสุวรรณ, 2540 : 51) พบว่าการตั้งถิ่นฐานในชนบทจะมีลักษณะดังนี้

- เป็นการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่เล็ก ๆ
- ชุมชนตั้งอยู่ใกล้พื้นที่เกษตรกรรม
- การสร้างบ้านจะเกาะกลุ่มไม่ขยายตัวออกไปมากนัก
- ในหมู่บ้านจะมีถนนหลักประมาณ 2-3 สาย
- ระหว่างหมู่บ้านจะมีพื้นที่ว่าง (Open Space) มาก

นอกจากนี้ยังได้สรุปรูปแบบการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทยว่า เป็นรูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบ Liner Village ที่การตั้งถิ่นฐานแบบนี้จะตั้งบ้านเรือนเลียบริมถนน หรือริมน้ำ โดยตั้งถิ่นฐานไปตามถนนหรือลำน้ำ

2.2 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

การศึกษาชุมชนแนววัฒนธรรมชุมชนมีแนวคิดและปรัชญาเบื้องต้น คือ วัฒนธรรมเป็นเอกลักษณ์ของบุคคลและชุมชน หากคนเราไม่รู้จักตนเอง ไม่เคารพตนเองก็ไม่อาจพัฒนาได้ และวัฒนธรรมเป็นพลังสำหรับการพัฒนาตนและสังคม ซึ่งแนวคิดนี้ได้รับการก่อตั้งขึ้นในหมู่ของนักพัฒนาเอกชนบางกลุ่มในสังคมไทย โดยมองว่าชนบทหรือชุมชนมีวัฒนธรรมที่ดี มีศักยภาพในการที่จะพัฒนา และหรือที่จะต้านกระแสทุนนิยมได้ แนวคิดนี้มองเห็นปรากฏการณ์ที่เป็นของระบบทุนนิยม ที่เน้นวัตถุนิยมทำให้คนเห็นแก่ตัว และต้องพึ่งพาทุนจากภายนอก จึงหันมาเน้นคุณธรรมชาวบ้านที่ให้ความสำคัญกับจิตใจ การพึ่งตนเองและการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เป็นหลักธรรมในการพัฒนา เช่น การใช้ระบบแบบเกษตรผสมผสาน การเกษตรขนาดเล็ก เป็นต้น

กาญจนา แก้วเทพ กล่าวถึงปรัชญาแนววัฒนธรรมชุมชนไว้ใน “การพัฒนาแนววัฒนธรรม : โดยถือมนุษย์เป็นศูนย์กลาง” ว่าถือเอาความสุขของมนุษย์เป็นเป้าหมายสูงสุดของเกณฑ์ความสำเร็จในการพัฒนา คือ สภาวะที่มนุษย์สามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุข อย่างมีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์

บัณฑิต อ่อนคำ กล่าวถึงสมมติฐานสำคัญของแนววัฒนธรรมชุมชนว่า ชุมชนนั้นมีศักยภาพในการพัฒนา สิ่งเลวร้ายทุกอย่างในชุมชนเป็นอิทธิพลมาจากภายนอก ดังนั้นต้องต่อสู้กับอิทธิพลดังกล่าวทางด้านวัฒนธรรม เนื่องจากวัฒนธรรมดั้งเดิมสูงกว่าวัฒนธรรมภายนอก ทั้งนี้เพื่อวัตถุประสงค์ คือ การบรรลุการพึ่งตนเอง และอิสรภาพแห่งหมู่บ้าน ชุมชน โดยผ่านการฟื้นฟูประเพณี วัฒนธรรม และการเปลี่ยนแปลงในโลกปัจจุบัน

จากแนวคิดของบาทหลวงนิพจน์ เทียนวิหาร ที่ว่า “ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนเองมีระบบคุณค่าที่ได้จากประวัติศาสตร์ มาเป็นบทสรุปของความคิดและการปฏิบัติของชุมชน และเป็นวิถีชีวิตและทิศทางในการพัฒนาของชุมชน แกนกลางของวัฒนธรรมชุมชนคือ การให้ความสำคัญแก่ความเป็นคน และความผสมกลมกลืนกันในชุมชน”

ยศ สันตสมบัติ กล่าวถึงนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Culture Ecology) ที่สนใจการศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม โดยเน้นอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมว่าเป็นตัวกำหนดกระบวนการวิวัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรม และมองสังคมในลักษณะพลวัตมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงเป็นผลมาจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม โดยมีพื้นฐานสำคัญ คือ เทคโนโลยีการผลิต โครงสร้างสังคม และลักษณะของสภาพแวดล้อมธรรมชาติ เป็นเงื่อนไขหลักกำหนดกระบวนการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของสังคมวัฒนธรรม ซึ่งแนวคิดดังกล่าว ได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมที่เป็นไปด้วยความสัมพันธ์กันและกัน และด้วยการปรับตัวร่วมกัน (อ้างในปาริชาติ วลัยเสถียรและคณะ, 2543 : 60)

นอกจากนี้ยศ สันตสมบัติ. (2543 : 48-52) ยังได้กล่าวถึง “การพัฒนา” ในสังคมไทยเดิมที่เป็นสังคมชาวนา มีชีวิตเรียบง่ายพออยู่พอกิน และชาวบ้านมีสิทธิกำหนดการดำเนินชีวิตได้ด้วยตนเอง แต่เมื่อมีค่านิยมเรื่องการ “พัฒนา” ปัญหาต่างๆ จึงตามเข้ามา เพราะรับแนวคิดมาจากตะวันตกเข้ามาครอบงำสติปัญญาคนไทย เป็นแนวคิดของการมุ่งความสำเร็จ ความมั่งคั่ง การเจริญเติบโต อยากรวย อยากเก่ง อยากสบาย โดยมีสูตรการเลียนแบบง่าย ๆ คือต้องเปลี่ยนเศรษฐกิจบนพื้นฐานการเกษตรมาเป็นเศรษฐกิจบนพื้นฐานอุตสาหกรรม.....แนวคิดทุนนิยมได้สร้างวัฒนธรรมการบริโภคและนิยามความเจริญ หรือ ความสำเร็จของคนบนพื้นฐานของวัตถุนิยม ทำให้วัฒนธรรมดั้งเดิม (Primitive Culture) ที่ดั้งเดิมถูกวัฒนธรรมเร่งรีบ (Fast Food Culture) เข้ามาแทนที่ซึ่งทำให้เกิดการแย่งชิงทรัพยากรอย่างรุนแรง จาก “วิกฤตทางการพัฒนา” มาเป็น “วิกฤตทางวัฒนธรรม” หรือ “วิกฤตทางวิธีคิด” ที่ล้วนวางอยู่บนฐานของผลประโยชน์ส่วนตัวและอำนาจทั้งสิ้น

จากการพัฒนาที่ผ่านมาก่อให้เกิดความได้เปรียบเสียเปรียบทั้งมนุษย์และธรรมชาติต่างได้รับผลกระทบ การหวนคืนสู่การพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนจึงเป็นที่มาของการแสวงหาแนวทางใหม่ ๆ อันเป็นเส้นทางดั้งเดิมของการพัฒนาที่มีรากเหง้ามาจากการดำรงอยู่ร่วมกันของมนุษย์กับธรรมชาติอย่างสอดคล้อง และดำรงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ วัฒนธรรมชุมชนจึงก่อเกิดจากประสบการณ์ชีวิตที่ดำรงอยู่ร่วมกันมากับธรรมชาติของชุมชนนั่นเอง

ด้วยการสร้างพื้นฐานความเชื่อในคุณค่าของสรรพสิ่ง จึงทำให้มนุษย์มีความเคารพต่อธรรมชาติ และบนความเชื่อนี้ธรรมชาติไม่ได้เป็นวัตถุ หากแต่มีชีวิตจิตใจอยู่ภายใน มีเจ้าของ ซึ่งความเชื่อเหล่านี้เชื่อมโยงกับการดำรงอยู่ของธรรมชาติ และเป็นการอยู่รอดร่วมกันของชุมชนด้วย

แทนการครอบงำและมองข้ามคุณค่าของวัฒนธรรมชุมชน ตามแนวทางการพัฒนากระแสหลัก แนวทางวัฒนธรรมชุมชนจึงเป็นการรื้อฟื้นวัฒนธรรมชุมชนขึ้นมาผสมผสานกับความรู้นี้ใหม่ ๆ ภายนอก เพื่อนำไปสู่การพัฒนาศักยภาพของชุมชนให้สามารถพึ่งตนเองทั้งทางเศรษฐกิจ เป็นอิสระทางวัฒนธรรม ภูมิปัญญา ที่จะพัฒนาตนเองได้ต่อไปในระยะยาว

ประเวศ วะสี (2538 : 55) กล่าวถึงวัฒนธรรมกับการพัฒนาว่า วัฒนธรรม คือ พลังแห่งการพัฒนา แต่การที่วัฒนธรรมไม่มีพลังเพราะสังคมได้รับการสื่อความหมายของคำว่าวัฒนธรรมในรูปแบบที่ไม่มีพลัง วัฒนธรรมจะมีพลังในการพัฒนา อยู่ที่เข้าใจความหมายของคำว่าวัฒนธรรม ความเข้าใจเป็นพลังหรืออำนาจอันยิ่งใหญ่ คือ อำนาจแห่งความเข้าใจ (Power of Understanding) การที่สัตว์หรือมนุษย์ตัวใดตัวหนึ่ง หรือคนใดคนหนึ่งจะอยู่รอดได้ต้องเรียนรู้และมีปัญญาในระดับหนึ่ง ชุมชนหรือสังคมใดสังคมหนึ่งจะดำรงอยู่ได้ช้านาน ก็ต้องมีปัญญา เรียกว่าปัญญาของชุมชน หรือสังคมถ้าไม่มีปัญญาก็ดำรงอยู่ไม่ได้นาน

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงการพัฒนาในช่วง 30 ปีที่ผ่านมามุ่งพัฒนาวัตถุ และความร่ำรวย แต่ไม่พัฒนามนุษย์ จึงก่อให้เกิดผลกระทบทางด้านความสมดุลระหว่างมนุษย์ สังคม สิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะในชนบทที่นำเอาระบบเศรษฐกิจของชนบทไปเชื่อมโยงกับระบบทุนนิยมของเมือง ของประเทศ ของโลกก่อให้เกิดปัญหาทางสังคมตามมา เช่น การล่มสลายของครอบครัวในชนบท ปัญหาโสเภณีเด็ก เอดส์ และอาชญากรรม เป็นต้น

ดังนั้นการพัฒนาควรจะพัฒนาจากฐานของตนเอง คือ จากวัฒนธรรมซึ่งเป็นวิถีชีวิตคนทั้งมวล ถ้าพัฒนาโดยทุพฐานของตัวเองทิ้ง เอาแบบอย่างของคนอื่นมาเป็นฐานการพัฒนารูปร่างนั้นย่อมโยกคลอน ไม่มีความมั่นคง และก่อให้เกิดความวุ่นวายในที่สุด

การพัฒนาแนวทางวัฒนธรรมมีการเชื่อมโยงของธรรมชาติแวดล้อม มนุษย์ สังคม เข้าด้วยกัน ไม่ใช่การพัฒนาเฉพาะอย่าง โดยเน้นว่าการพัฒนาควรให้ชาวบ้านใช้สติปัญญา มีความคิดริเริ่ม มีการเรียนรู้ มีศักยภาพ มีความสามารถกำหนดงานเองได้ ทั้งนี้ได้เสนอแนวคิดที่ว่าสังคมชนบทจะยั่งยืนได้ขึ้นอยู่กับปัจจัย 8 องค์ประกอบ คือ

1. ทรัพยากรธรรมชาติ น้ำ ที่ดิน ป่าไม้ เป็นพื้นฐานการทำมาหากินของชาวบ้าน
2. โครงสร้างทางกายภาพ หมายถึง ถนน ไฟฟ้า แหล่งน้ำ สวัสดิการของรัฐ

3. อาชีพเกษตร
4. อาชีพนอกการเกษตร เช่น ค้าขาย อุตสาหกรรม รับจ้าง
5. เครดิตและเงินทุนในการ รัฐควรจัดให้ในอัตราที่เหมาะสม
6. องค์กรชุมชน ซึ่งจะเป็นขุมพลังอันสำคัญในการแก้ไขภาวะการณั้ที่อาจเกิดขึ้น
7. ความรู้ ข้อมูล ข่าวสาร เทคโนโลยี
8. กระบวนการเรียนรู้ของประชาชน

นอกจากนี้ยังได้เสนอองค์ประกอบอันเป็นหัวใจเชื่อมโยงให้องค์ประกอบอื่น ๆ ทำงานได้ สมบูรณ์ยิ่งขึ้น มี 3 ประการด้วยกัน

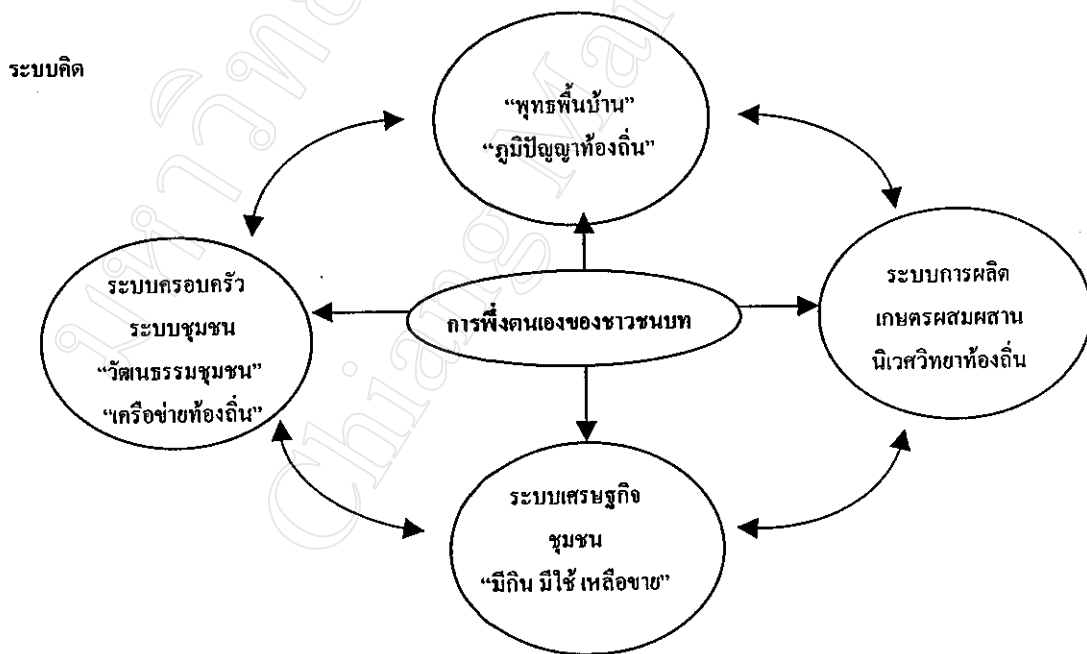
1. องค์กรชุมชน ทำให้มีการบริหารจัดการอย่างต่อเนื่อง เป็นองค์กรที่ชาวบ้านที่จัดตั้งขึ้น ด้วยตนเอง มีศักยภาพในการทำงาน สามารถเผชิญภาวะวิกฤตได้ดี
2. ความรู้เกี่ยวกับชนบท เมื่อมีความรู้ความเชี่ยวชาญก็สามารถหาทางแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น ท้องถิ่นนั้นได้
3. กระบวนการเรียนรู้ของประชาชน การเปิดโอกาสให้องค์กรชาวบ้านประชุมปรึกษาหารือกัน เพื่อหาทางเลือก ทางออก อันจะก่อให้เกิดผู้นำทางธรรมชาติและแนวทางการทำงาน อันเป็นประโยชน์ต่อชุมชนขึ้น มีการวิเคราะห์ทางเลือกที่จะทำให้องค์กรอยู่รอดได้

ศรีศักร วัลลิโภดม (2544 : 5-6) กล่าวถึงวัฒนธรรมว่า คนแต่ละกลุ่มแต่ละชุมชนต่างก็มี วัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตที่จะต้องอยู่รอดร่วมกัน และวิถีชีวิตของแต่ละกลุ่มนั้น ก็เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจาก กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมของถิ่นฐานที่มนุษย์ตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัยและทำมาหากิน ความแตกต่างของท้องถิ่น และสภาพแวดล้อมจึงมีผลทำให้ รูปแบบทางวัฒนธรรมของแต่ละถิ่นไม่เหมือนกัน โดยที่ “วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ไม่ได้อยู่ลอย ๆ และหยุดนิ่ง หากสัมพันธ์กับบริบททางสังคม เวลา และสถานที่”

อีกนัยหนึ่งวัฒนธรรม คือ วิถีชีวิตของกลุ่มคนซึ่งมีความหลากหลาย ซึ่งความหลากหลาย ทางวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่ม ก็สะท้อนให้เห็นศักยภาพของมนุษย์ที่ไม่ถูกแตะต้องโดยกลไกของ ตลาดหรือกลไกของรัฐ เป็นศักยภาพโดยชีวิตอยู่รอดร่วมกันของกลุ่มนั้นเป็นศักยภาพของมนุษย์ มนุษย์คิดวัฒนธรรมขึ้นมาเพื่อดำรงชีวิตอยู่รอดอยู่ร่วมกัน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2544 : 73)

2.3 แนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่น

อนก นาคะบุตร (2545 : 76-81) ให้ทัศนะเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า “ในประเทศใด ประเทศหนึ่ง หรือชุมชนใดชุมชนหนึ่งซึ่งมีประวัติมายาวนานจะต้องมีปรัชญาหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) จึงทำให้สืบทอดความเป็นประเทศหรือชุมชนได้” โดยที่ภูมิปัญญานี้มักเกิดจากการสะสม การเรียนรู้มาเป็นเวลายาวนาน เชื่อมโยงกัน ฉะนั้นวิชาเกี่ยวกับเศรษฐกิจ อาชีพ ความเป็นอยู่ การใช้จ่าย การศึกษาวัฒนธรรมจะผสมกลมกลืนเชื่อมกันอย่างแยกไม่ออก และภูมิปัญญาของชาวบ้านจะผ่านขั้นตอน 3 อย่างตามหลักพุทธศาสนา คือ ปรีชาปฏิบัติ ปฏิบัติ ปฏิเวษ ภูมิปัญญาชาวบ้านจึงมีความหมายต่อคำว่าชีวิตที่ชัดเจน และเชื่อมโยงทุกองค์ประกอบที่แวดล้อมชีวิต (Holistic View) นอกจากนี้ยังได้เสนอแบบร่างความคิดพื้นฐาน (เชิงสังเคราะห์) เชื่อมโยงสังเคราะห์ความคิดพื้นฐานของภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นองค์ประกอบในเชิง “Holistic Model” ต่อการพัฒนาสู่ทิศทางการพึ่งตนเองของชาวนบพ ประกอบด้วย 4 องค์ประกอบที่สัมพันธ์และเกี่ยวเนื่องกัน ดังนี้

แผนภูมิ 2

แบบร่างความคิดพื้นฐาน (เชิงสังเคราะห์) เชื่อมโยงสังเคราะห์ความคิดพื้นฐานของภูมิปัญญาชาวบ้านของอนก นาคะบุตร

ในขณะที่ประเทศ รัสเซีย (2530 : 78) กล่าวถึงความสำคัญของภูมิปัญญาไทยกับการพัฒนาว่า ท่ามกลางพลวัตของสังคมวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปอันเนื่องมาจากการพัฒนาตามแนวคิดวิถีตะวันตก หรือการพัฒนาสมัยใหม่ (Modernization) ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อวิถีชีวิตดั้งเดิมของชาวไทยในชนบทหรือชนพื้นเมืองกลุ่มต่าง ๆ ไม่ให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาชาวบ้าน (Indigenous Knowledge) และยึดตะวันตกมาเป็นแม่แบบในการพัฒนา ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ หลายประการที่ขัดแย้งกับสภาพความเป็นจริงของท้องถิ่น อันเป็นเหตุให้การพัฒนาไม่สามารถก้าวไปสู่ความสำเร็จ

“ภูมิปัญญาไทย คือภูมิปัญญาที่เป็นอิสระ จึงมีความสำคัญต่อการคิดใหม่.....การคิดใหม่เกี่ยวกับการพัฒนา คือ ต้องพัฒนาความเข้มแข็งของฐานล่างของสังคมทั้งทางเศรษฐกิจ จิตใจ วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม การเมือง และสุขภาพพร้อมกันไปกับเศรษฐกิจชุมชนหรือเศรษฐกิจพอเพียง โดยอาศัยการรวมตัวของประชาชนเป็นกลุ่ม หรือชุมชนเป็นตัวตั้ง” (ประเวศ วรรณี, 2541 : 6)

ในคำนิยามหนังสือภาพรวมภูมิปัญญาไทย ประเวศ วรรณี (อ้างในเอกวิทย์ ณ ถลาง, 2544) กล่าวถึงภูมิปัญญาไทยว่าเป็นความรู้แขนงหนึ่ง โดยให้ทัศนะว่า “ความรู้ของมนุษย์ไม่ได้มีแต่ที่เกิดขึ้นจากห้องทดลอง ในห้องทดลองทางวิทยาศาสตร์เท่านั้น ความรู้อีกกระแสนหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นมาก่อนคือ ความรู้ที่เกิดจากการทดลองปฏิบัติจริงในห้องทดลองทางสังคม คือ ความรู้กระแสวัฒนธรรมหรือความรู้ดั้งเดิม (Traditional Knowledge) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน ความรู้เหล่านี้ที่ถูกค้นพบลองใช้ ดัดแปลง ถ่ายทอดกันมาด้วยเวลานานเป็นพันเป็นหมื่นปี จึงมีค่ายิ่งนัก เป็นมรดกทางปัญญาของมนุษย์ (Human Heritage) ด้วยการศึกษารูปแบบที่ทำกันในปัจจุบัน มรดกทางปัญญาเหล่านี้จะสูญหายไปอย่างรวดเร็ว”

ยศ สันตสมบัติ (2544 : 51-52) ได้กล่าวถึงธรรมชาติของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งกลุ่มชนต่าง ๆ ได้สั่งสม สืบทอดและพัฒนามาเป็นเวลานานร้อยนับพันปี เป็นองค์ความรู้ที่มีลักษณะใกล้เคียงกับองค์ความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ ในแง่ที่ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดจากการศึกษาเชิงประจักษ์ ผ่านการพิสูจน์ทดลองและกระบวนการคัดสรรปรับปรุงและพัฒนาความคิดอย่างเป็นระบบ ซึ่งมีข้อแตกต่างจากวิทยาศาสตร์ 2 ประการ คือ ประการแรก ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะจำเพาะเจาะจงเฉพาะถิ่น พื้นที่หรือระบบนิเวศชุดใดชุดหนึ่ง องค์ความรู้เกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์และการอาศัยพึ่งพาซึ่งกันและกัน ระหว่างมนุษย์ สัตว์ พืช พลังตามธรรมชาติ ดวงวิญญาณ ที่ดิน แหล่งน้ำ และลักษณะภูมิประเทศในอาณาบริเวณแห่งใดแห่งหนึ่งโดยเฉพาะ ด้วยเหตุนี้ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงก่อสร้างตัวขึ้นจากความเข้าใจอย่างซัดแน่นในสัมพันธภาพของ

สรรพสิ่งและสรรพชีวิตต่าง ๆ ที่ก่อเกิด ดำรงอยู่และแตกดับไปภายในระบบนิเวศชุดนั้น ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งนำไปสู่ความสามารถในการบริหารจัดการ ปรับแต่ง ใช้ประโยชน์และพัฒนาทรัพยากรในระบบนิเวศชุดนั้นอย่างยั่งยืน

ประการที่สอง ลักษณะจำเพาะของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวพันเชื่อมโยงแนบแน่นกับมิติทางด้านสังคมและสิทธิของชุมชน กล่าวคือ จากมุมมองในด้านของภูมิปัญญาท้องถิ่นระบบนิเวศทุกชุดประกอบขึ้นบนเครือข่ายของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกลุ่มคน ครอบครัว เครือญาติ และชุมชน กับสิ่งมีชีวิตกลุ่มอื่น ๆ ที่ดำรงอยู่ร่วมกันภายในระบบนิเวศท้องถิ่นชุดนั้น วิธีคิดเกี่ยวกับระบบนิเวศในลักษณะเช่นนี้ ถูกนำเสนอในเรื่องเล่าหรือนิทานพื้นบ้าน ที่กล่าวถึงสัมพันธภาพระหว่างคนกับสิ่งมีชีวิตชนิดอื่น ๆ ที่เชื่อมโยงกันทางสายเลือด การแต่งงาน หรือการเป็นพันธมิตรในรูปแบบต่าง ๆ

ศรีศักร วัลลิโภดม (2544 : 219-220) กล่าวถึงทางเลือกของสังคมไทยที่สอดคล้องกับแนวคิดของประเวศ วะสีก็คือ การฟื้นฟู และสร้างสรรค์พลังท้องถิ่นให้เกิดขึ้น ไม่จำเป็นต้องเหมือนเดิมแต่สานต่อจากของเดิม โดยปรับให้ทันกับโลกหรือ โลกาภิวัตน์ซึ่งเป็นการเคลื่อนไหวจากภายใน โดยคำนึงถึงการทบทวนภูมิปัญญาของท้องถิ่นในอดีตว่าเป็นอย่างไร และทำให้ดำเนินชีวิตรอดมาได้เพราะอะไร การสร้างสำนึกร่วมของความเป็นท้องถิ่น ก็อีกสิ่งหนึ่งที่จะกระตุ้นให้เกิดพลังทางภูมิปัญญาได้ การสร้างองค์ความรู้ของท้องถิ่น ไม่ว่าจะ เป็นระบบเศรษฐกิจ เทคโนโลยี วัฒนธรรม และประวัติศาสตร์ จะเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ การรู้จักตนเอง และคิดอะไรใหม่ ๆ ขึ้นได้ โดยไม่ต้องรอสิ่งที่มาจากภายนอก

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2539 : 238-239) กล่าวถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า ประกอบด้วยลักษณะสำคัญ 4 อย่าง

1. ความรู้และระบบความรู้ สิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้มีความสัมพันธ์กัน คือ ชาวบ้านหรือคนในท้องถิ่นนั้น ๆ เห็นว่าสิ่งต่าง ๆ มีความสัมพันธ์กันอย่างไร
2. ความรู้หรือภูมิปัญญาของชาวบ้าน ไม่ได้เกิดจากบุคคลใดบุคคลหนึ่ง แต่เกิดจากการสั่งสม การกระจายความรู้ และการเข้าถึงตัวความรู้ หรือการบริการความรู้ นั้น ๆ
3. การถ่ายทอดความรู้และระบบความรู้ ซึ่งเป็นกระบวนการถ่ายทอดที่ซับซ้อน ถ้าจะให้เข้าใจภูมิปัญญาท้องถิ่นต้องเข้าใจกระบวนการถ่ายทอดความรู้จากคนรุ่นหนึ่ง ไปยังอีกรุ่นหนึ่ง
4. การสร้างสรรค์และการปรับปรุงภูมิปัญญาความรู้ ซึ่งไม่หยุดนิ่ง แต่มีการปรับเปลี่ยนตลอดเวลา โดยอาศัยประสบการณ์ของชาวบ้านเอง

ซึ่งการใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรนั้น จะต้องไม่แยกออกจากเรื่องอื่น ๆ ชาวบ้านใช้ภูมิปัญญาในการทำมาหากินและพิธีกรรมสำคัญทางศาสนา และใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรด้วย ดังนั้นชาวบ้านจะใช้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรไปพร้อมกับเรื่องอื่น ๆ ในชีวิตประจำวัน โดยการใช้ภูมิปัญญาของชาวบ้านมีอยู่ 3 เรื่องใหญ่ ๆ คือ

1. ใช้ภูมิปัญญาโดยผ่านการตั้งกฎเกณฑ์หรือองค์กรที่ชัดเจนตายตัว
2. มีพิธีกรรม ความเชื่อ มารองรับภูมิปัญญา
3. การมอบหน้าที่ให้แก่สิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัว
 - การมอบหน้าที่ในชีวิตประจำวัน เช่น มีการบันทึกลงในใบลาน คล้ายทำสัญญา
 - หน้าที่เชิงจักรวาล เช่น การไม่กินปลาบู เพราะปลาบูเป็นสัญลักษณ์ของการเวียนว่ายตายเกิด
 - หน้าที่ในทางประวัติศาสตร์ คือ ความทรงจำร่วมกันของชุมชน เช่น ตำนานพระธาตุ
 - หน้าที่ทางอุดมการณ์ เช่น ต้นไม้มีหน้าที่เป็นที่สถิตย์ของนางไม้

เอกวิทย์ ณ ถลาง (อ้างในกฤษฎา บุญชัย, 2540 : 4) กล่าวถึงที่มาของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า “ธรรมชาติเป็นของมนุษย์ทุกหมู่เหล่า ที่หากได้ลงหลักปักฐานดำรงเผ่าพันธุ์อยู่ ณ ที่ใด เป็นเวลานานพอสมควร ผ่านร้อนผ่านหนาว ผ่านการทดสอบโดยความเป็นไปในธรรมชาติ และปัญหาต่างๆ โดยมนุษย์กันเองย่อมจะต้องเรียนรู้ที่จะปรับตัวและสร้างสรรค์วัฒนธรรมของตนขึ้นมา และในวัฒนธรรมนั้นเป็นไม่ได้ที่จะไร้ปัญญา-ปรัชญา หรือที่เรียกกันว่า “ภูมิปัญญา” ”

“เรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน เป็นเรื่องที่มีขอบเขตกว้างขวางลึกซึ้ง คตินิยม ความรู้ ความสันทัด การรู้เท่าทันธรรมชาติของสรรพสิ่งรอบตัวและการเลือกเฟ้นความคิด วิธีการมาใช้ในชีวิตประจำวันอย่างได้ผล เป็นเรื่องของการสั่งสมประสบการณ์มาหลายชั่วคน” (เอกวิทย์ ณ ถลาง, 2536 : 6)

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงพัฒนาการของภูมิปัญญาของไทยไว้ ดังนี้

1. พัฒนาการของภูมิปัญญาและกระบวนการเรียนรู้ ของชาวบ้านทุกภูมิภาคเป็นผลของการเรียนรู้เกี่ยวกับสรรพสิ่งแห่งธรรมชาติแวดล้อม และปรับตัวสร้างสรรค์ขึ้นเป็นวัฒนธรรมที่สอดคล้องกับวิธีการดำรงชีพในสภาพแวดล้อมนั้น ๆ

2. ภูมิปัญญาใหม่ที่รับเข้ามาจากโลกภายนอก มิได้เข้ามาทดแทนภูมิปัญญาดั้งเดิมหรือภูมิปัญญาที่พัฒนาไว้เดิมทั้งหมด สำหรับสังคมไทยระดับชาวบ้าน หากแต่ในหลายกรณีภูมิปัญญาสั่งสมจะได้รับการทดสอบ เลือกเฟ้นและดัดแปลงให้สามารถแก้ปัญหาหรือตอบสนองความต้องการในการปรับตัวตามบริบททางเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป และทำหน้าที่เป็นฐานรองรับภูมิปัญญาใหม่ ๆ ที่เข้ามาผสมผสานอย่างต่อเนื่อง ดังจะเห็นได้จากเรื่องอาหารการกิน

การรักษาพยาบาล การใช้สมุนไพร ตลอดจนเรื่องพิธีกรรมและความเชื่อ ที่นำมาใช้รักษาคุณภาพในระบบความสัมพันธ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะเห็นได้จากความรู้ความสามารถในการปรับตัวโดยการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมในบริบทใหม่ ในลักษณะที่เป็นการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมของคนไทยทุกภาคเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบัน

3. การปรับตัวของสังคมไม่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างสิ้นเชิงแบบถอนรากถอนโคน แต่เป็นการปรับเปลี่ยนที่ยึดรากฐานภูมิปัญญาสั่งสมอันมีอยู่เดิม มีพลวัตในตัวของมันเองอยู่แล้ว ทั้งโดยจิตสำนึกและได้สำนึก

4. ภูมิปัญญาของคนไทยในภูมิภาคต่าง ๆ มีความหลากหลายตามสภาพแวดล้อมธรรมชาติและลักษณะสังคมที่แตกต่างกันระหว่างท้องถิ่นตามความแตกต่างของภูมิภานาของกลุ่มชนหลายชาติพันธุ์ หลายภาษา หลายความเชื่อ ความหลากหลายแห่งภูมิปัญญาเหล่านี้มิใช่ความแตกต่างที่นำไปสู่ความไร้พลัง ตรงกันข้ามกลับจะเป็นความรุ่มรวยมั่งคั่งทางปัญญาที่เป็นพลังสำคัญ ถ้าสามารถเข้าถึงความหมายและคุณค่าแห่งภูมิปัญญาอันหลากหลายนั้น ๆ ได้

5. การสร้างสรรค์ภูมิปัญญาในสังคมไทยระดับพื้นบ้าน เป็นการสะสมความรู้ทางประสบการณ์อันยาวนานโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ลักษณะต่าง ๆ ที่อยู่ตามธรรมชาติของมนุษย์ในการปรับตัวทั้งกับธรรมชาติและปรับตัวในสังคมมนุษย์ด้วยกัน กระบวนการเรียนรู้ตามธรรมชาตินี้เป็นศักยภาพอันยิ่งใหญ่ที่ปัจจุบันเราให้ความสำคัญน้อยเกินไป.... ภูมิปัญญาในการเรียนรู้ตามธรรมชาติของมนุษย์นั้นมีพื้นฐานสอดคล้องกับเครือข่ายการเรียนรู้สมัยใหม่ ในสังคมข้อมูลข่าวสารที่ได้มาถึงแล้ว จึงเป็นการประสานกันระหว่างการเรียนรู้ใน “โลกเทียมจริง” (Virtual Reality) และ “โลกกายภาพ” ที่มนุษย์รู้จักคุ้นเคยแต่เดิม (เอกวิทย์ ฌ ถกลาง, 2544 : 108-110)

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (อ้างในกฤษณา บุญชัย, 2540 : 5) ให้คำจำกัดความของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า หมายถึง สติปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้ สะสม ถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนาน ของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งได้ทำหน้าที่ชี้แนะว่า การจะใช้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวร และกลมเกลียวกับเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเอง กับป่ากับเขา กับน้ำกับปลา กับฟ้ากับนก กับดินกับหญ้า สัตว์ป่าพืชแมลง หรือธรรมชาติรอบตัวนั้น ทำได้อย่างไร ด้วยเหตุนี้ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงมิได้มีนัยเป็นแต่เพียงนามธรรม หากแต่มีความหมายครอบคลุมไปถึงรูปธรรมของการดำรงชีวิต เช่น แบบแผนของการใช้ทรัพยากร เช่น การทำนาทำไร่ ทำเกษตรกรรม ทำประมง แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นแบบแผนการใช้ทรัพยากรดังกล่าวจะต้องกำกับด้วยกฎเกณฑ์ คุณธรรมที่จะไม่เบียดเบียนธรรมชาติจนเสียสมดุล

เสถียร จันทะ (2542 : 4) กล่าวถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า เกิดจากการสะสมประสบการณ์ และการเรียนรู้มายาวนาน องค์ความรู้ด้านต่าง ๆ จะเชื่อมโยงกันไปหมดทุกด้านทั้งสังคม วัฒนธรรม ระบบการผลิต และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยได้หมายถึงเรื่องของการใช้ ประโยชน์ การอนุรักษ์ และการฟื้นฟู เมื่อชุมชนได้สูญเสียรากฐานทางภูมิปัญญา ย่อมส่งผลต่อการ เปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิต การดำรงชีพ ระบบการผลิต ตลอดจนวัฒนธรรมชุมชนในเรื่องของความ เชื่อ ประเพณี โครงสร้างทางสังคม นำไปสู่การสูญเสียซึ่งการพึ่งตนเองทางภูมิปัญญา

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้นำเอาแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนและภูมิปัญญาท้องถิ่นมาเป็น กรอบในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงการดำรงชีวิตของชุมชนที่มีเหตุปัจจัยเข้ามากระทำอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้ทั้งนั้นชุมชนเองก็มีการปรับตัวเพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง อีกทั้งการ ปรับตัวที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ได้ก่อให้เกิดการสร้างสร้งองค์ความรู้ใหม่ ๆ ที่จำเป็น ในการดำรงชีวิต และชุมชนได้ใช้องค์ความรู้นั้น ๆ เพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน บนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่นและวัฒนธรรมชุมชนที่มีอยู่ เพื่อชักนำและชี้นำให้ชุมชนสามารถ ดำรงอยู่ร่วมกัน ได้จนถึงปัจจุบัน

2.4 ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2544 : 70-83) กล่าวถึงลักษณะร่วมทางสังคมและวัฒนธรรมของไทย ดังนี้ 1) วัฒนธรรมข้าว (Rice Culture) 2) ความเชื่อและพิธีกรรม 3) อิทธิพลของพุทธศาสนา 4) อิทธิพลวัฒนธรรมใหม่ ซึ่งอิทธิพลเหล่านี้มีส่วนปรุงแต่งลักษณะร่วม สร้างปัญหาาร่วม สร้างความ สำเร็จ และความล้มเหลวร่วม เพราะสังคมไทยและวิถีชีวิตไทยได้รับการทดสอบและปรับเปลี่ยน ให้สอดคล้องกับเหตุปัจจัยใหม่ ทำให้เกิดการเรียนรู้ การสูญเสีย การสืบทอด และการผลิตใหม่ทาง วัฒนธรรม การนำภูมิปัญญาดั้งเดิมมาประยุกต์ใช้ในสถานการณ์ใหม่ ประสบทั้งความสำเร็จและ ล้มเหลว มีปรากฏการณ์ที่เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดการปรับตัวเปลี่ยนแปลง และปรากฏการณ์ที่เป็นผล ของการเปลี่ยนแปลงพอสรุปได้ดังนี้ คือ

1) การปฏิรูปโครงสร้างและกลไกการปกครองของประเทศไทยมีระบบราชการเป็นองค์กรหลัก รวมศูนย์อำนาจไว้ที่กรุงเทพฯ การเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้สังคมไทยทุกถิ่นฐานต้องน้อมรับ "วัฒนธรรมหลวง" ผ่านกลไกระบบราชการและระบบการศึกษา มีผลให้ วัฒนธรรมราษฎร์ ของ ชุมชนพื้นบ้านพื้นเมืองเจือจาง หรือหมดความสำคัญลง

2) การสื่อสารและการคมนาคมสมัยใหม่เกิดการเรียนรู้ใหม่ประกอบกับโครงสร้างเศรษฐกิจสมัยใหม่ เปิดโอกาสให้คนมีทางเลือกในการทำงานและการครองชีพหลากหลาย คนมุ่งทำงานเฉพาะอย่าง (Specialization) มากกว่าการทำได้หลายอย่างในการดำรงชีพ

3) แบบแผนการผลิตและการบริโภคของคนในสังคมไทย เปลี่ยนแปลงไปจากวิถีชีวิตมุ่ง “เอ็ดกินเอ็ดอยู่” กลายเป็นปลูกข้าวและปลูกพืชเศรษฐกิจ ระบบการพึ่งพากันในชุมชนแบบ “พริกบ้านเหนือ เกือบบ้านใต้” หรือวิถี “มัดเกลือ” หรือ “ผูกเสี่ยว” ไม่อาจดำรงอยู่ได้เพราะอำนาจเงิน แรงงาน เทคโนโลยีการผลิต การจัดการ และการโฆษณาเป็นปัจจัยสำคัญ คนเป็นเพียง “ทรัพยากรมนุษย์” ที่ต้องรับใช้เศรษฐกิจเพื่อได้รับผลตอบแทนตามระดับความสามารถ

4) การศึกษาอบรม และกระบวนการเรียนรู้ รวมถึงสาระดีของความรู้ที่เปลี่ยนไป การเรียนรู้จากบ้าน วัด วัง ถ้วนอ่อนกำลังลง ไม่สามารถให้การอบรมเพื่อเตรียมการเข้าสู่ “ความทันสมัยได้”

ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์(2521 : 17-18) กล่าวว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมหรือสถาบันสังคม เช่น การเปลี่ยนแปลงขนาดของชุมชน ส่วนประกอบส่วนใดส่วนหนึ่งของสังคมหรือรูปแบบการจัดระเบียบของสังคม ตัวอย่างของการเปลี่ยนแปลง ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงขนาดครอบครัว การเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจเมื่อเกิดสภาพเป็นสังคมเมือง และเป็นการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล คือ เปลี่ยนแปลงวิถีที่มนุษย์ปฏิบัติต่อผู้อื่น ทั้งนี้การเปลี่ยนแปลงทางสังคมมีลักษณะดังนี้

- 1) เป็นการเปลี่ยนแปลงในด้านความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และหรือระหว่างมนุษย์และกลุ่มคน คือ เป็นการเปลี่ยนแปลงการกระทำต่อกันของมนุษย์
- 2) เป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง การหน้าที่หรือกระบวนการต่าง ๆ ของความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างและการหน้าที่อย่างใดอย่างหนึ่ง
- 3) เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งอาจเป็นเรื่องใหญ่หรือเล็กก็ได้

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข (อ้างในเจริญ ศรีวงศ์, 2543 : 13) กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรมว่า ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมแบ่งได้เป็น 2 ปัจจัย

1. ปัจจัยภายใน

ปัจจัยภายใน หมายถึง ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมภายในสังคม ซึ่งสามารถมองได้ 2 ลักษณะ คือ

1.1 ปัจจัยที่แสดงอย่างเปิดเผยหรือตั้งใจกระทำการเปลี่ยนแปลงทาง (Manifest or Intended) ได้แก่ กระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (Social Movement) การประดิษฐ์สิ่งใหม่ ๆ (Invention) การวางแผนทางสังคม การกระทำของปัจเจกบุคคลในสังคม เช่น ผู้นำ เป็นต้น

1.2 ปัจจัยที่ไม่แสดงออกอย่างเปิดเผยหรือตั้งใจ ได้แก่ ความตึงเครียดภายในระบบสังคมและการขาดแคลนทรัพยากร ทำให้มีผลกระทบต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เป็นต้น

2. ปัจจัยภายนอก

ปัจจัยภายนอกเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นภายนอกของสังคม ปัจจัยที่เห็นได้ชัดก็คือ

2.1 การเปลี่ยนแปลงลักษณะประชากร ได้แก่ การย้ายถิ่นของประชากร ความแตกต่างขององค์ประกอบของประชากร เช่น อายุ เพศ และการศึกษา เป็นต้น

2.2 การเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ได้แก่ สภาพสิ่งแวดล้อมธรรมชาติที่เปลี่ยนไป เช่น ภูมิอากาศ ทรัพยากรธรรมชาติ แผ่นดินไหว ภูเขาไฟระเบิด เป็นต้น

2.3 กลุ่มกระทบจากภายนอก ได้แก่ การล่าอาณานิคม และการ โจมตีจากชาติอื่น

2.4 การยืมวัฒนธรรม ได้แก่ การแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับชนชาติอื่น หรือ การยอมรับวัฒนธรรมอื่นมาใช้ ทำให้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข และสุวรรณ บัวทวน (อ้างในเจริญ ศิริวงศ์, 2543 : 13-14) กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ว่าตัวแปรที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมมีอยู่หลายตัวแปร แต่ละตัวแปรสามารถแยกแยะเพื่อการวิเคราะห์ได้ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. นิเวศวิทยา

สภาพทางนิเวศวิทยา และสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ สามารถกล่าวถึงสภาพนิเวศวิทยาที่อุดมสมบูรณ์พอสมควร และไม่อุดมสมบูรณ์ ถ้าหากชุมชนใดอยู่ในสภาพที่มีสิ่งแวดล้อมที่ไม่อุดมสมบูรณ์ ย่อมจะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในอัตราที่ช้ากว่าชุมชนที่อยู่ในสภาพสิ่งแวดล้อมอุดมสมบูรณ์ และยังมีผลต่อการพัฒนาชีวิตของประชากรให้ดีขึ้นอีกด้วย หมายความว่า ถ้าสิ่งแวดล้อมในด้านภูมิศาสตร์ดี มีที่ดินทำกินที่อุดมสมบูรณ์ก็ส่งผลให้มีรายได้ดีขึ้น นำรายได้มาปรับปรุงความเป็นอยู่ต่าง ๆ ให้ดีขึ้น

2. การยอมรับสิ่งใหม่

ทฤษฎีการยอมรับสิ่งใหม่มีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ในด้านที่เป็นตัวการที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในชุมชนหนึ่ง ๆ จะมีสิ่งใหม่ ๆ เกิดขึ้นได้จะต้องมีแหล่งที่มาอยู่ 3 ประการ

1) การค้นพบ (Discovery) คือ การที่ชาวบ้านได้ค้นพบทรัพยากร หรือ การค้นพบพืช ผลทางการเกษตรสมัยใหม่ทำให้ชาวบ้านได้เปลี่ยนอาชีพหรือมีรายได้ดีกว่าเดิม

2) การคิดค้นประดิษฐ์ (Invention) คือการที่มีผู้คิดค้น ประดิษฐ์สิ่งใหม่ขึ้นและมีประโยชน์ต่อชุมชน ประชาชนก็หันมารับสิ่งใหม่ ๆ นั้นมาใช้กันมากขึ้นเรื่อย ๆ

3) การแพร่กระจาย (Diffusion) คือ การยอมรับสิ่งใหม่ ๆ จากสังคมอื่น หรือ สังคม ภายนอกเรียกว่าเป็นการแพร่กระจายจากสังคมหนึ่ง เช่น การที่ชาวนาได้รับความรู้ เทคนิคใหม่ ๆ ในการทำการเกษตรจากประเทศตะวันตก

Roger (อ้างในจารูวรรณ พรมวัง, 2536 : 7-8) กล่าวถึงขั้นตอนของกระบวนการที่ผู้รับ การเปลี่ยนแปลงจะยอมรับการเปลี่ยนแปลงนั้นประกอบด้วยขั้นตอนของการยอมรับที่สำคัญ คือ

1. ขั้นปรับตัวในการรับข่าวสาร (Awareness) เป็นขั้นที่ผู้รับการเปลี่ยนแปลงตื่นตัวและ รับทราบว่ามีอะไรเกิดขึ้นซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับตัวเอง
2. ขั้นสนใจหาข่าวสารเพิ่มเติม (Interest of Information) เมื่อเกิดความตื่นตัวในข่าวสาร ผู้รับการเปลี่ยนแปลงเริ่มสนใจรายละเอียดเกี่ยวกับข่าวสารนั้นเพิ่มเติม
3. ขั้นประเมินผล (Evaluation) หลังจากได้รับข่าวสารเพียงพอแล้ว ผู้รับการเปลี่ยนแปลง (ผู้รับข่าวสาร) จะประเมินผลว่าตนสามารถนำมาปฏิบัติในสังคมของตนให้เกิดประโยชน์ได้มาก น้อยเพียงใด
4. ขั้นทดลองปฏิบัติ (Trial) ผู้รับการเปลี่ยนแปลง (ผู้รับข่าวสาร) ทำการประเมินผลแล้ว อาจนำเอาวัฒนธรรมใหม่มาลองใช้หรือบางทีก็นำมาปฏิบัติเลย โดยไม่ต้องมีการทดลองก็ได้
5. ขั้นการยอมรับ (Adoption) เมื่อผ่านขั้นตอนการประเมินผล และการทดลองหรือปฏิบัติ การแล้ว วัฒนธรรมใหม่ก็จะเป็นที่ยอมรับและยึดถือเป็นวัฒนธรรมของสังคมนั้นต่อไป

นอกจากนี้ Roger (อ้างในผ่องพันธุ์ มณีรัตน์, 2521 : 129-130) ยังได้กล่าวถึงความ หลากหลายของระดับการเปลี่ยนแปลงว่าธรรมชาติของระบบสังคมไม่ว่าจะเป็นสังคมสมัยใหม่หรือ สังคมประเพณี ในขั้นสุดท้ายของการยอมรับการเปลี่ยนแปลงจะมีรูปแบบจำแนกได้ 5 ประเภทคือ

1. ผู้ยอมรับการเปลี่ยนแปลงเริ่มแรกหรือพวกสร้างสรรค์ (Innovators) โดยยอมรับใน รูปแบบใหม่อย่างสิ้นเชิงทั้งความคิดและการกระทำ
2. ผู้ยอมรับการเปลี่ยนแปลงในขั้นต่อมาหรือพวกยอมรับเร็ว (Early Adopters) สนใจที่จะ เข้าร่วมในระบบสังคมที่เปลี่ยนไปมา
3. คนส่วนใหญ่ในสังคมที่จะปรับตัวให้รับความคิดใหม่ ๆ โดยคิดพิจารณาอย่างรอบคอบ (Early Majority)

4. ผู้ยอมรับการเปลี่ยนแปลงทีหลัง (Late Majority) ซึ่งจะยอมรับด้วยเหตุผลจากความกดดันของสังคมและความจำเป็นทางเศรษฐกิจ

5. ผู้ปรับตัวขั้นสุดท้าย (Laggards) เพราะยังสงสัยในตัวแทนการเปลี่ยนแปลงนั้น ประกอบกับยังยึดถือค่านิยมเดิมจึงยอมรับการเปลี่ยนแปลงได้ช้าที่สุด

ในขณะที่ จามะรี พัทธ์วิวงศ์ (2529 : 173) กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงว่า จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงหรือ Change Agent ซึ่งเป็นบุคคลที่ทำหน้าที่ในการชักนำการเปลี่ยนแปลงด้วยการชักจูงและโน้มน้าวรวมทั้งแรงจูงใจให้ชุมชนเกิดความสนใจและยอมรับการเปลี่ยนแปลง

เลนส์กี กล่าวถึงปัจจัย 5 ประการที่มีผลกระทบต่ออัตราการเปลี่ยนแปลงของสังคม ได้แก่

1. ต้นทุนความรู้ที่สังคมสะสมไว้ ยิ่งมีมากยิ่งมีการประดิษฐ์สิ่งต่าง ๆ ได้มาก เพราะการประดิษฐ์คือ การเอาองค์ประกอบต่าง ๆ ที่มีอยู่แล้วมารวมตัวกันในรูปใหม่ยังมีชิ้นส่วนองค์ประกอบต่าง ๆ จำนวนมากก็ยังมีทางที่จะเอามารวมกันเป็นสิ่งใหม่ ๆ ได้ง่าย

2. จำนวนประชากรในสังคมยังมีประชากรมาก ยิ่งมีนักคิดค้นประดิษฐ์สิ่งต่าง ๆ ได้มาก แต่ถ้าจำนวนประชากรมากเกินไปจนขาดสมดุลระหว่างจำนวนทรัพยากรธรรมชาติกับจำนวนประชากร ก็อาจทำให้เกิดการหยุดนิ่งหรือล่าช้าได้

3. การติดต่อกับสังคมอื่นยังมีการติดต่อระหว่างกันมาก ย่อมเอื้ออำนวยต่อการเปลี่ยนแปลงเพราะสามารถหยิบยืมวัฒนธรรมซึ่งกันและกัน หรือมีการแพร่กระจาย (Diffusion) ของวัฒนธรรมได้

4. เมื่อการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมมาก สังคมต้องปรับตัวเปลี่ยนแปลงไปตามการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อม เช่น การที่ชาวเขาที่เคยสามารถเร่ร่อนทำการกสิกรรมแบบถางป่า ซึ่งสามารถหวนกลับมาที่เดิมทุก 10-20 ปี อาจพบว่า ป่าไม้ขาดความอุดมสมบูรณ์เกิดจากการพังทลายของหน้าดิน ไม่สามารถทำกสิกรรมได้ต่อไป อาจจะทำให้หยุดการเร่ร่อนหันมาทำกสิกรรมเป็นหลักแหล่งและยอมรับการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น เพื่อหาเงินตรามาซื้อเทคโนโลยีที่จำเป็นมาใช้ในการผลิต

5. ทักษะของสังคมต่อการเปลี่ยนแปลง สังคมที่มีทัศนคติที่เอื้ออำนวยหรือสนับสนุนการเปลี่ยนแปลงการทดลองสิ่งใหม่ ๆ ย่อมมีอัตราการเปลี่ยนแปลงสูงกว่าสังคมที่ยึดมั่นในประเพณีโดยไม่ยอมรับการเปลี่ยนแปลงหรือการทดลองสิ่งใหม่ ๆ เลย (อ้างในจามะรี พัทธ์วิวงศ์, 2529 : 10-11)

ทิตยา สุวรรณชฎ (2527 : 114-117) กล่าวถึงกระบวนการที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสังคมอาจจะแยกเป็นขั้นตอนได้ดังนี้ (แผนภูมิ 3)

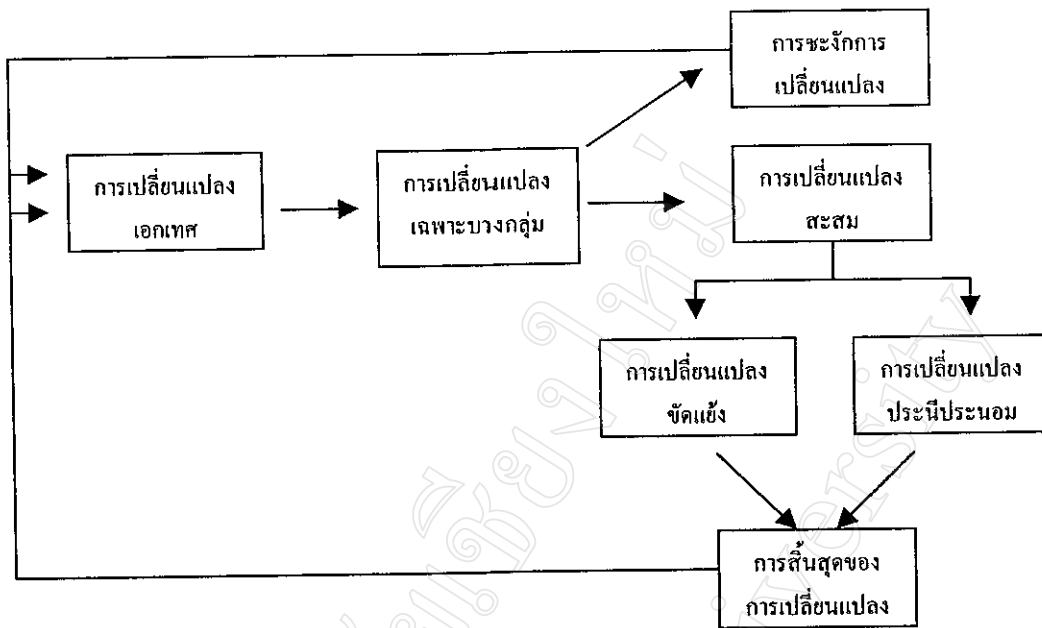
1. การเกิดการเปลี่ยนแปลงหน่วยสังคมโดยเอกเทศ (Isolated Change) คำว่าหน่วยสังคมนั้น อาจหมายถึง บุคคลหรือกลุ่มบุคคลหรือสถาบัน

2. การเกิดการเปลี่ยนแปลงเฉพาะกลุ่ม (Compartmental Change) โดยที่ระบบสังคมเป็นระบบของความสัมพันธ์ของสมาชิกในสังคมและกระบวนการของความสัมพันธ์นั้น ก็เป็นการแบ่งแยกลักษณะตามฐานะตำแหน่งและกลุ่มสังคม

3. เกิดการเปลี่ยนแปลงสะสม (Accumulative Change) ลักษณะการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้จะเกิดขึ้นเมื่อมีการติดต่อทางสังคมเข้มข้น (Intensity of Interaction) โดยธรรมชาติของมนุษย์ที่มุ่งจะสร้างความคล้ายคลึง สร้างกลุ่ม ประกอบกับมีสิ่งแวดล้อมที่จะส่งเสริมให้มีความสัมพันธ์มากขึ้น ก็ย่อมจะทำให้การเปลี่ยนแปลงขยายวงออกไป

4. การเปลี่ยนแปลงประนีประนอม (Accommodative Change) เป็นลักษณะกลุ่มที่ยอมรับทั้งโดยสมัครและโดยไม่มีการตอบโต้หรือต้านทาน ในทำนองเดียวกันการเปลี่ยนแปลงสะสมอาจจะแปรไปเป็นการเปลี่ยนแปลงขัดแย้งได้

5. การเปลี่ยนแปลงขัดแย้ง (Conflict Change) เป็นลักษณะของกลุ่มที่ไม่เห็นด้วยรวมตัวกันต่อต้าน กลายเป็นภาวะข่มขู่ต่อสวัสดิภาพของแต่ละกลุ่มจนกลายเป็นขั้นตอนของการแยกตัวจากกันโดยเด่นชัด สภาพเช่นนี้มักจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่รุนแรงและกว้างขวาง

แผนภูมิ 3 ขั้นตอนการเปลี่ยนแปลงของสังคมตามความคิดของทิตยา สุวรรณชญ

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข (2536 : 29) กล่าวถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมว่ามีอยู่ 2 ด้าน

1. ก่อให้เกิดประโยชน์ เช่น มีการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ ๆ มีการเปลี่ยนแปลงระบบการทำงานที่ดีขึ้นและมีการพัฒนาประเทศ ทำให้ประชาชนอยู่ดีกินดี เป็นต้น
2. ก่อให้เกิดปัญหาถ้าหากอัตราการเปลี่ยนแปลงไม่เท่ากัน เช่น วัฒนธรรมทางวัตถุก้าวหน้าเร็วกว่าวัฒนธรรมทางด้านจิตใจ ทำให้เกิดปัญหาทางสังคม ปัญหาของการเพิ่มประชากร ปัญหาการว่างงาน ปัญหาแหล่งสลัมและปัญหาโสเภณี เป็นต้น

การเรียนรู้

Pressey, Robinson and Horrock ได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ไว้ว่า “การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่บุคคลได้พยายามปรับพฤติกรรมของตน เพื่อเข้ากับสภาพแวดล้อมตามสถานการณ์ต่าง ๆจนสามารถบรรลุถึงเป้าหมายตามที่แต่ละบุคคลได้ตั้งเป้าหมายไว้”

Garry and Kingsley อธิบายว่าลักษณะของการเรียนรู้มี 3 ประการ คือ

1. การเรียนรู้เกิดขึ้นได้ เพราะมีวัตถุประสงค์แรงจูงใจ
2. การเรียนรู้เกิดจาก การพยายามตอบสนองหลายรูปแบบเพื่อบรรลุถึงเป้าหมาย คือ การแก้ปัญหา
3. การตอบสนองจะต้องทำเป็นนิสัย

Bloom อธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงเมื่อเกิดการเรียนรู้ว่า เมื่อบุคคลเกิดการเรียนรู้จะเกิดการเปลี่ยนแปลงดังนี้

1. การเปลี่ยนแปลงทางด้านความรู้ ความเข้าใจ และความคิด (Cognitive Domain) หมายถึง การเรียนรู้เกี่ยวกับเนื้อหาสาระใหม่ก็จะทำให้ผู้เรียนเกิดความรู้ ความเข้าใจสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ได้มากขึ้น เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมอง
2. การเปลี่ยนแปลงทางด้านอารมณ์ ความรู้สึก ทักษะคติ ค่านิยม (Affective Domain) หมายถึง เมื่อบุคคลได้เรียนรู้สิ่งใหม่ก็ทำให้ผู้เรียนเกิดความรู้สึทางด้านจิตใจความเชื่อ ความสนใจ
3. การเปลี่ยนแปลงทางด้านความชำนาญ (Psychomotor Domain) หมายถึง การที่บุคคลได้เกิดการเรียนรู้ทั้งในด้านความคิด ความเข้าใจ และเกิดความรู้สึที่นึกคิด ค่านิยม ความสนใจด้วยแล้ว ได้นำเอาสิ่งที่ได้เรียนรู้ไปปฏิบัติ จึงทำให้เกิดความชำนาญมากขึ้น

Mednick ได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ไว้ดังนี้

1. การเรียนรู้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม
2. การเรียนรู้เป็นผลจากการฝึกฝน
3. การเรียนรู้เป็นการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่ค่อนข้างถาวรจนเกิดเป็นนิสัยมิใช่การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมชั่วคราว
4. การเรียนรู้ไม่อาจสังเกตได้โดยตรง แต่ทราบจากการกระทำที่เป็นผลจากการเรียนรู้ (ฮ้างโนารี พันธมณี, 2534 : 85)

ส่วนเอกวิทย์ ณ ถลาง (2544 : 38-48) ได้กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้และการปรับตัวของชาวบ้านไทย ไว้ดังนี้

1. การลองผิดลองถูก ทั้งในการหาอาหาร ต่อสู้กับภัยธรรมชาติ การรักษาพยาบาลเมื่อเจ็บป่วย จากประสบการณ์การลองผิดลองถูก มนุษย์ก็สะสมความรู้ ความเข้าใจของตนไว้แล้วถ่ายทอดส่งต่อให้แก่ลูกหลานเผ่าพันธุ์ของตน นาน ๆ เข้าสิ่งที่ประพจน์ ปฏิบัติ หรือห้ามประพจน์ปฏิบัติก็กลายเป็นจารีต ธรรมเนียม หรือข้อห้ามใน “วัฒนธรรม” ของกลุ่มคนนั้น ๆ
2. มนุษย์เรียนรู้ด้วยการลงมือกระทำจริงในสถานการณ์และสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่จริง

3. การถ่ายทอดความรู้ และการเรียนรู้จากการทำจริงได้พัฒนาต่อมาเป็นการส่งต่อ (Transmission) แก่คนรุ่นหลังด้วยการ “สาธิตวิธีการ” “การสั่งสอนด้วยการบอกเล่า” (Oral Tradition) ในรูปแบบของเพลงกล่อมเด็ก คำพังเพย สุภาษิต การ สร้างความรู้ไว้เป็นลายลักษณ์ มี 2 ระดับ

- สาธิตวิธีการและสอนเป็นวาจา
- ลายลักษณ์ในรูปของตำรา(ในกรณีที่เป็นศิลปะหรือวิทยาการระดับที่มีความซับซ้อนหรือลึกซึ้ง)

4. การเรียนรู้โดยพิธีกรรม เป็นการต่อยอดความเชื่อและกรอบศีลธรรมจรรยาของกลุ่มชน

5. ศาสนา ทั้งในด้านหลักธรรมคำสอน ศิล และวัตรปฏิบัติตลอดจนพิธีกรรมและกิจกรรมทางสังคมที่มีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนในเชิงการเรียนรู้

6. การแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ระหว่างกลุ่มคนที่แตกต่างกัน ทั้งในทางชาติพันธุ์ ถิ่นฐานทำกิน รวมไปถึงการแลกเปลี่ยนกับคนต่างวัฒนธรรม ทำให้กระบวนการเรียนรู้ขยายตัว มีความคิดใหม่วิธีการใหม่ เข้ามาผสมกลมกลืนบ้าง ขัดแย้งบ้าง แต่ทำให้เกิดการเรียนรู้ที่หลากหลายกว้างขวาง “สังคมไทยเป็นสังคมแห่งการเรียนรู้” ที่มีทางเลือก (Option) ให้แสวงหามากมายไม่รู้จบ และมีเครือข่ายแห่งการเรียนรู้ ที่มีภูมิปัญญาทั้งเก่าและใหม่ให้พิจารณาอยู่อย่างเอนกอนันต์

7. การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (Culture Reproduction) ในการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม ทางเศรษฐกิจ และทางสังคม การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นตลอดเวลาในสังคมไทย

8. ครูพักลักจำ เป็นการเรียนรู้ในทำนองแอบเรียน แอบเอาอย่าง แอบลอกทำดู ตามแบบอย่างที่เราสังเกตอยู่เงียบ ๆ แล้วรับเอามาเป็นของตนเมื่อสามารถทำได้จริง

สิลาภรณ์ นาครทรรพ (2538 : 41-42) ได้กล่าวถึงลักษณะของระบบการเรียนรู้ของชุมชนว่ามีลักษณะเด่นคือ เป็นเครือข่ายการเรียนรู้ หมายถึง ความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนด้านการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ถ่ายทอดประสบการณ์ ความคิด ความรู้และทักษะระหว่างกันและกัน เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนร่วมกัน และขยายวงไปยังบุคคล กลุ่ม และชุมชนอื่น ๆ เพื่อยกระดับการเรียนรู้ การคิดวิเคราะห์ และการแก้ปัญหาให้สูงขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งเครือข่ายการเรียนรู้จะมีแกนนำที่ถือเป็นแม่ข่าย ได้แก่ ผู้นำในชุมชน หรือที่เรียกกันว่าภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือผู้ที่ชาวบ้านยกย่องให้เป็นผู้นำ

เครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชนจะเป็นรูปแบบของการศึกษาของคนในชุมชน ที่ช่วยเสริมสร้างคุณลักษณะสำคัญอันเป็นเป้าหมายของการศึกษา ได้แก่

- 1) ความสามารถในการคิดวิเคราะห์ปัญหา สาเหตุ และแนวทางการแก้ไขปัญหา
- 2) ความสามารถในการพึ่งตนเองทั้งในด้านความคิดและการประกอบอาชีพ
- 3) จิตสำนึกในความรัก และเห็นคุณค่าของท้องถิ่นและภูมิปัญญาท้องถิ่น
- 4) ความสามัคคีและการผนึกกำลังเป็นกลุ่มเพื่อร่วมกันแก้ปัญหา
- 5) ความรู้และทักษะการประกอบอาชีพที่ตอบสนองความต้องการในการพัฒนาอาชีพ

ดังนั้นความคิดริเริ่มของชุมชนถือเป็นฐานที่สำคัญที่ทำให้ระบบการเรียนรู้สามารถตอบสนองความต้องการของคนในชุมชนได้อย่างตรงจุดที่สุด

ตาราง 1 เปรียบเทียบการศึกษาในระบบโรงเรียนกับระบบการเรียนรู้ของชุมชน

	ระบบโรงเรียน	ระบบการเรียนรู้ของชุมชน
องค์กร	โรงเรียน	องค์กรชุมชน
กลุ่มเป้าหมาย	นักเรียน	คนในชุมชนทั้งเด็ก ผู้ใหญ่
ผู้สอน	ครู	วิทยากรท้องถิ่น ปราชญ์ชาวบ้าน
วิธีการจัดการเรียน	มีชั้นเรียน	ไม่มีชั้นเรียน
การสอน	เอาเนื้อหาวิชาที่สอนเป็นตัวตั้ง	เอาปัญหาของชุมชนเป็นตัวตั้ง
การวัดผล	มีการสอบ	ไม่มีการสอบ วัดผลด้วยตัวเองว่าสามารถแก้ปัญหาได้หรือไม่
ระยะเวลา	มีระยะเวลาเรียนจบหลักสูตรแน่นอน	ไม่มีระยะเวลาแน่นอน การเรียนรู้ไม่สิ้นสุด

การปรับตัว

เนื่องจากมนุษย์เป็นสัตว์สังคม จำเป็นต้องมีการอยู่ร่วมกัน มีความสัมพันธ์ระหว่างกัน ที่แสดงออกมาในรูปแบบของการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน หรือขัดแย้งกัน นอกจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันเองแล้ว มนุษย์ยังจำเป็นต้องเรียนรู้ที่จะปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติ และทางสังคมวัฒนธรรมรอบตัวอันนำมาซึ่งความอยู่รอดในการดำเนินชีวิตและความสงบสุข

Lazarus ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับเรื่องของการปรับตัว (Adjustment) ว่ามีจุดเริ่มต้นมาจากการปรับตัวทางชีววิทยา เรียกว่า Adaptation ซึ่งเป็นความคิดพื้นฐานทางทฤษฎีวิวัฒนาการของดาร์วิน ที่เชื่อว่าเผ่าพันธุ์ที่แข็งแรงเท่านั้นจะสามารถปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ และสามารถดำรงเผ่าพันธุ์อยู่ได้ นักจิตวิทยาได้ยืมเอาความคิดนี้มาใช้แล้วใช้คำว่า Adjustment แทนคำว่า นอกจากนี้ยังกล่าวว่าการปรับตัวของมนุษย์เป็นไปตามแรงผลักดันสองอย่าง คือ

1. แรงผลักดันจากภายนอก (External Demands) เกิดจากที่มนุษย์ต้องอยู่ท่ามกลางสิ่งแวดล้อม การที่มนุษย์จะต้องอยู่ร่วมกัน และต้องผูกพันกับผู้อื่น ดังนั้นคนเราจึงต้องปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม และสังคมซึ่งเริ่มตั้งแต่วัยเด็กจนถึงวัยผู้ใหญ่
2. แรงผลักดันจากภายใน (Internal Demands) อันได้แก่ ความต้องการอาหาร น้ำ และความอบอุ่น เพื่อให้สามารถดำรงชีพอยู่ได้ด้วยความสุขสบาย และอีกส่วนหนึ่งเกิดจากสภาวะทางจิต ซึ่งเป็นผลของการเรียนรู้ เช่น ความต้องการความอบอุ่นใจ - ความต้องการเป็นที่ยอมรับของสังคม และความต้องการความสำเร็จ

Coleman and Hammen กล่าวว่า การปรับตัว หมายถึง ผลของความพยายามของบุคคลที่พยายามปรับสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นแก่ตนเอง ไม่ว่าปัญหานั้นจะเป็นปัญหาด้านบุคลิกภาพ ด้านความต้องการหรือด้านอารมณ์ให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม จนเป็นสภาพการณ์ที่บุคคลนั้นสามารถอยู่ในสภาพแวดล้อมนั้น ๆ (อ้างในอรพินทร์ ชูชมและอัจฉรา สุขารมณ, 2532 : 6)

Hurlock (อ้างในเจริญ ศิริวงศ์, 2543 : 9) ได้สรุปไว้ถึงการปรับตัวที่ดีจะมีลักษณะยอมรับสภาพของตนเอง มีความเชื่อมั่นในตนเองว่าสามารถช่วยเหลือผู้อื่นได้ มีความเป็นประชาธิปไตย มีวิธีสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่นได้ดี และยังให้หลักในการพิจารณาการปรับตัวที่ดีไว้ 4 ประการ คือ

1. การแสดงออก ถ้าหากว่าพฤติกรรมที่แสดงออกนั้นเหมาะสมกับความคาดหวังของกลุ่ม อายุ และระดับการพัฒนาแล้วก็จะเป็นที่ยอมรับของกลุ่ม
2. ความสามารถในการปรับตัวให้เข้ากับบุคคลได้ทุกกลุ่ม
3. มีทัศนคติที่ดีต่อคนอื่น และต่อบทบาทของตนเองในสังคม
4. มีความพอใจในตนเอง ทั้งในการเป็นผู้นำและผู้ตาม

จากคำจำกัดความดังกล่าวพอสรุปได้ว่าการปรับตัว หมายถึง การปรับหรือเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของบุคคลเพื่อให้เกิดความกลมกลืนกับสภาพแวดล้อมและสังคมที่ตนดำรงอยู่

2.5 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาถึงพลวัตของการดำรงชีวิตที่สัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนนั้น ผู้วิจัยได้รวบรวม และขอนำเสนอในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการตั้งถิ่นฐานของประชากร

อรุณศรี สุวรรณโชติ(2533) ศึกษาสภาพเศรษฐกิจสังคมและสิ่งแวดล้อมของประชากรที่ตั้งถิ่นฐานในอ่างเก็บน้ำเขื่อนสิริกิติ์ จังหวัดอุตรดิตถ์ ผลการศึกษาพบว่าปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของประชากร ณ ถิ่นต้นทางคือปัจจัยทางเศรษฐกิจ ได้แก่ การไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง ส่วนปัจจัยดึงดูด ณ ถิ่นปลายทางคือ ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจเช่นกัน ได้แก่ ความต้องการเข้ามาอยู่ในอ่างเก็บน้ำเพื่อประกอบอาชีพประมง ซึ่งมีรายได้ดีกว่าแหล่งที่อยู่เดิม

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต การบริโภคของชุมชนอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงทรัพยากรของชุมชน

สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และชอบ ดีสวนโลก (2536) ศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคม และวัฒนธรรมของหมู่บ้านอีสานเหนือ และอีสานกลาง ก่อนและหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติพบว่าชุมชนมีการอพยพจากบริเวณที่มีประชากรหนาแน่นไปสู่บริเวณที่มีประชากรเบาบาง โดยมีสาเหตุมาจากมีที่ดินทำกินไม่เพียงพอ และอพยพเข้าไปในพื้นที่อุดมสมบูรณ์ ส่วนสภาพเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของทั้ง 2 ชุมชนก่อนมีแผนพัฒนา ฯ นั้น มีลักษณะของการพึ่งตนเอง พึ่งธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ มีการแลกเปลี่ยนค้าขายกับชุมชนอื่น และเมืองน้อยมาก ความสัมพันธ์กับรัฐเป็นไปในลักษณะการขูดรีด เช่น การเก็บภาษี เกณฑ์แรงงาน และการครอบงำทางวัฒนธรรมผ่านทางการศึกษาในระบบโรงเรียน ส่วนการเปลี่ยนแปลงช่วงมีแผน ฯ พบว่าสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงมาจาก 1) การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากร ที่เป็นผลมาจากการพัฒนาทางการแพทย์และการสาธารณสุข 2) นโยบายของรัฐ และอิทธิพลของทุนนิยม 3) การรับเทคโนโลยีการเกษตรสมัยใหม่ 4) การพัฒนาระบบคมนาคมและข้อมูลข่าวสาร สาเหตุดังกล่าวทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากทางเศรษฐกิจ มีการเพิ่มพื้นที่เพาะปลูกเพื่อปลูกข้าวและพืชพาณิชย์มีการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร ทำให้เกษตรกรต้องพึ่งรัฐและนายทุนรวมทั้งมีหนี้สินเพิ่มมากขึ้นแต่ทางด้านวัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงน้อยกว่าด้านเศรษฐกิจและสังคม ชุมชนยังคงเคารพเชื่อฟังผู้อาวุโส เชื่อในเรื่องบาปบุญ แต่ในขณะเดียวกันโทรทัศน์ก็เข้ามามีอิทธิพลต่อชาวบ้านแทนที่การเล่นพื้นบ้านแบบเดิม

กฤษฎา บุญชัย (2540) ศึกษาเรื่องพลวัตของชุมชนล้านนาในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ พบว่าชุมชนน้ำจ้ำในจังหวัดน่านเป็นชุมชนที่มีการพัฒนามาจากฐานทรัพยากรชีวภาพที่อุดมสมบูรณ์ภายใต้เงื่อนไขในด้านต่าง เช่น ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง ความสมบูรณ์ของทรัพยากรและระบบนิเวศน์ ระบบสิทธิร่วมต่อทรัพยากร จำนวนประชากร ระบบคุณค่า ความเชื่อที่ควบคุมการใช้ทรัพยากร ภูมิปัญญาของชุมชน องค์กรและสถาบันที่เข้มแข็ง แต่เมื่อการพัฒนาเข้าสู่ชุมชน ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง เงื่อนไขที่เอื้อต่อการจัดการทรัพยากรแบบดั้งเดิมลดลง แรงกดดันต่อการใช้ทรัพยากรจากภายนอกมีมากขึ้น เศรษฐกิจการค้าและเงินตราเข้ามาแทนที่การผลิตแบบพึ่งตนเอง เกษตรแผนใหม่เข้ามารุกเกษตรพื้นบ้าน นโยบายของรัฐในการจัดการป่าละเมิดสิทธิชุมชนต่อทรัพยากร การแพทย์แผนใหม่เข้ามาแย่งบทบาทการแพทย์พื้นบ้าน สถาบันสืบสานภูมิปัญญา เช่น วัด และผู้อาวุโสหมดหน้าที่ลงโดยมีโรงเรียนเข้ามาแทนที่ และมีแนวโน้มว่าจะดึงคนออกจากชุมชน ผลที่ตามมา คือ ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรชีวภาพอย่างรวดเร็วชาวบ้านถูกดึงหลุดออกจากฐานทรัพยากรธรรมชาติของตนเอง ชาวบ้านต้องพึ่งพาทรัพยากรและความรู้จากภายนอกที่เข้ามาจัดการระบบการผลิตรูปแบบใหม่ ทำให้ขาดกระบวนการริเริ่มสร้างสรรค์และสืบสานภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากร เกิดปัญหาหนี้สิน การอพยพไปรับจ้างแรงงาน การเปลี่ยนอาชีพ และการเกิดขึ้นของวัฒนธรรมบริโภคนิยม ขณะเดียวกันก็เกิดความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรในชุมชน ระหว่างชุมชนเกิดขึ้น ชาวบ้านที่ยากจนจะใช้ทรัพยากรที่ให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจในระยะสั้น สร้างความขัดแย้งกับกลุ่มชาวบ้านที่ต้องพึ่งพาทรัพยากรในระยะยาว

อมรรัตน์ เกรียงขจร (2541) ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของชุมชนริมแม่น้ำปิง กรณีศึกษาคลองสวนหมาก จังหวัดกำแพงเพชร พบว่าการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อใช้เป็นเครื่องมือของรัฐ ในการส่งเสริมการพัฒนาเศรษฐกิจ ก่อให้เกิดผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอันเป็นรากฐานการผลิตของชุมชน ดังนั้นชุมชนจึงเกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ พร้อม ๆ กับการเปลี่ยนแปลงของสังคมและวัฒนธรรมอันเนื่องมาจากปัจจัยทางเศรษฐกิจภายในและภายนอกชุมชนทำให้เกิดการปรับตัวของชุมชนเพื่อจะสู้กับสภาพแวดล้อมและช่องว่างในระบบเศรษฐกิจใหม่

เฉลิมศักดิ์ ชัดติยะ (2541) ศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางสังคมอันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตด้านการเกษตรของชุมชนกะเหรี่ยงบ้านแม่ยางห้า พบว่าการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตของชุมชนจากการผลิตเพื่อการบริโภคเป็นการผลิตเพื่อการค้า มีการนำเอาเทคโนโลยีทางการเกษตรเข้ามาใช้ในการผลิตส่งผลต่อกระบวนการผลิตของชุมชนในด้านวิธีการ

ผลิต ระบบความสัมพันธ์ ความเชื่อ ค่านิยมและวิถีชีวิต ระบบเงินตรากลายเป็นปัจจัยสำคัญในการแลกเปลี่ยน โดยมีสาเหตุการเปลี่ยนแปลงการผลิตเนื่องมาจากปัจจัยด้านใน ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงสภาพนิเวศวิทยาของหมู่บ้าน การเรียนรู้ระบบการผลิตของชาวกะเหรี่ยง ซึ่งได้รับการถ่ายทอดความรู้จากนายทุน ปัจจัยภายนอก ได้แก่ การมีตลาดรองรับผลผลิต มีการประกันราคาผลผลิต ได้รับการสนับสนุนเงินทุนจากหน่วยงานรัฐและเอกชน ตลอดจนการคมนาคมที่มีความสะดวกขึ้นในการขนส่งผลผลิตสู่ตลาด จากการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตทำให้ชุมชนกะเหรี่ยงบ้านแม่ยางห้าเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมไปด้วย อาทิ ความผูกพัน ความไว้วางใจ ทางเครือญาติและเพื่อนบ้านลดน้อยลง วิถีชีวิตที่เรียบง่ายเปลี่ยนมาสู่วิถีชีวิตที่รีบเร่ง ไม่มีเวลาไปมาหาสู่กันเหมือนในอดีต

พิมพ์อาภา พันธุลีและคณะ (2542) ศึกษาเรื่องเงื่อนไขปัจจัยหลักสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงของชุมชน อำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี พบว่าจากการก่อสร้างเขื่อนทำให้ต้องมีการอพยพประชากรออกจากพื้นที่ ผลกระทบที่เห็นชัดเจนคือการสูญเสียพื้นที่ทำกิน และต้องโยกย้ายไปตั้งถิ่นฐานใหม่ ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงอาชีพ ในทางกลับกันก็คาดว่าจะมีผู้อพยพเข้ามาประกอบธุรกิจที่มีความสัมพันธ์กับเขื่อน เช่น ธุรกิจท่องเที่ยวหรือบริการ หากประชากรในชุมชนเดิมสามารถปรับตัวได้ก็จะสามารถประกอบอาชีพอื่นได้ แต่ถ้าไม่สามารถปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตได้ การที่คนภายนอกชุมชนจะเข้ามามีบทบาทเป็น ไปได้สูง

พิทยา บุญรัตน์ (2544) ศึกษาเรื่อง เกาะปันหยี : เวทีบูรกรรมกลางน้ำ เป็นการศึกษาโครงสร้างและพลวัตวัฒนธรรมการผลิตและวัฒนธรรมในการบริโภคชาวชุมชนเกาะปันหยี อำเภอเมือง จังหวัดพังงา พบว่าในอดีตที่ชุมชนเกาะปันหยีเคยเป็นชุมชนปิด ดำรงอยู่ได้อย่างสอดคล้องเหมาะสมกับสภาพธรรมชาติและมีเอกลักษณ์ภายใต้บริบทของศาสนาอิสลามและอาชีพประมงจากระบบการผลิตที่เคยผูกพันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับธรรมชาติ มีเป้าหมายของการผลิตเพื่ออยู่เพื่อกิน มีระบบความเชื่อ ระบบคุณค่า และมีศาสนาเป็นฐานในการดำรงชีวิตภายใต้ระบบความสัมพันธ์เชิงเครือญาติอันแน่นแฟ้น เมื่อมีกิจกรรมการท่องเที่ยวเข้ามาในพื้นที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งพื้นที่ทำกิน และระบบการผลิต ทั้งนี้เกิดจากการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างคนนอกกับคนใน ระหว่างรัฐกับชุมชน ระบบการผลิตปรับเปลี่ยนไปเน้นการบริโภคที่ตอบสนองความต้องการอย่างไม่มีขีดจำกัดความสัมพันธ์เชิงเครือญาติขาดหายไปเป็นความสัมพันธ์เชิงผลประโยชน์เข้ามาแทนที่ ในขณะที่เดียวกันทรัพยากรธรรมชาติก็ลดลงอย่างรวดเร็ว ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลให้ชุมชนอ่อนแอทั้งจากการไหลออกของทรัพยากรมนุษย์ การถูกดูดซับทรัพยากร และการสูญเสียอำนาจในการจัดการทรัพยากร

งานวิจัยและเอกสารที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาท้องถิ่น

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2535) ได้ศึกษาองค์ความรู้ในเวทีวิทยาของชุมชนเกษตรกรรม ในเขตป่ากรณีศึกษาชุมชนกะเหรี่ยงในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวร โดยได้ศึกษาถึงระบบความรู้ ความคิด การนิยามธรรมชาติและมโนทัศน์ที่มีต่อระบบธรรมชาติ โดยพิจารณาบทบาทของความรู้ทางนิเวศวิทยาของชุมชนที่มีต่อระบบการผลิตเพื่อการยังชีพ ตลอดจนระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เสถียรภาพของระบบการจัดการในทางนิเวศวิทยา และความเกี่ยวข้องกับการจัดระเบียบทางสังคมของชุมชน นอกจากนี้ยังพบว่าพบว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนเกิดจากเงื่อนไขของการใช้อำนาจ และการครอบงำจากรัฐ โดยกลไกของการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยม การบังคับให้เปลี่ยนแปลงด้วยระบบโรงเรียน และการเก็บภาษีที่ดินของรัฐ ตลอดจนโครงการต่าง ๆ โดยปราศจากความเข้าใจถึงรากฐานความรู้และระบบวัฒนธรรมของชุมชน และด้วยทัศนคติพื้นฐานของการเหยียดทางวัฒนธรรม สิ่งเหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงทางความคิดและมโนทัศน์ของชุมชนที่มีต่อธรรมชาติ และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และธรรมชาติ ซึ่งมีผลต่อระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในที่สุด

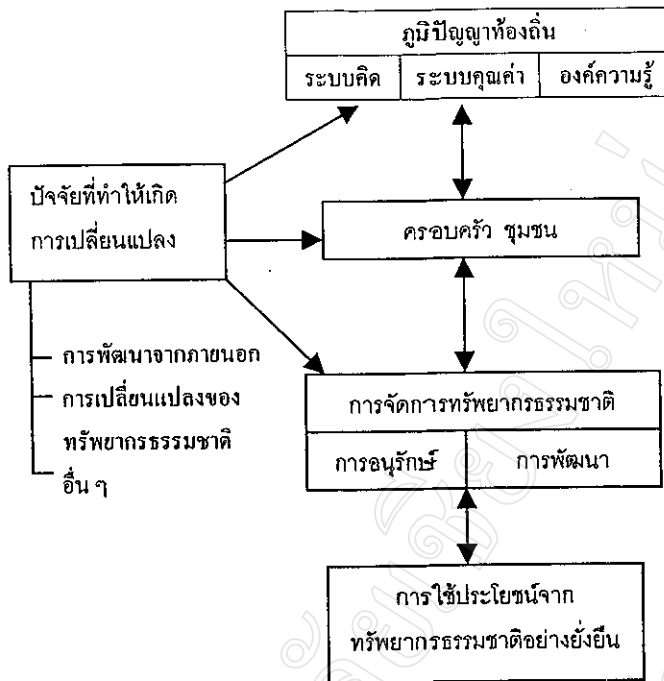
จากบทความในหนังสืออนุสาร อ.ส.ท. และหนังสือสารคดี ของธีรภาพ โลหิตกุล (2539 ; 2543) กล่าวถึงชาวอินทาทาในทะเลสาบอินเลแห่งที่ราบสูงรัฐฉาน ที่ได้ชื่อว่าเป็นชาวน้ำ หรือ Aquatic Farmer โดยสภาพของหมู่บ้านตั้งอยู่ในบึงน้ำและมีภูเขาโอบล้อมทุกทิศทาง แต่ด้วยศรัทธาและศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์จึงทำให้ชาวอินทาทาคิดค้น ทดลอง หมั่นสังเกต และสั่งสมประสบการณ์เป็นภูมิปัญญาในปรับตัวให้ดำรงอยู่กับน้ำ และสามารถจัดการน้ำให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองได้ ตัวอย่างภูมิปัญญาของชาวอินทาทา ได้แก่ การทำแปลงผักลอยน้ำ (Floating Garden หรือ Aquatic Farm) โดยใช้เศษวัชพืชและดินโคลนในทะเลสาบ การปลูกบ้านโดยยกพื้นให้สูงเพื่อป้องกันน้ำท่วม หรือการเรียนรู้ที่จะใช้เท้าพายเรือแทนการใช้มือด้วยความจำเป็นที่จะต้องพายเรือไปข้างหน้าให้ได้อย่างรวดเร็ว เพื่อให้สามารถติดตามแพผักที่ลอยหลุดไปตามน้ำได้ทันในเวลาที่เกิดพายุ เป็นต้น

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับชุมชนชาวแพ แม่น้ำสะแกกรังจังหวัดอุทัยธานี

จากรายงานการวิจัยเบื้องต้น เรื่อง เรือนแพ ที่จังหวัดอุทัยธานี และพิษณุโลกของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์(2516) สรุปถึงสภาพเศรษฐกิจและสังคมของประชากรในเรือนแพจังหวัดอุทัยธานีว่า มีแนวโน้มจะทวีจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ แต่ก็มีเกิดการเคลื่อนย้ายออก (Out-migration) โดยเฉพาะชายวัยแรงงานเนื่องจากการไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง ส่วนผู้หญิง

ออก (Out-migration) โดยเฉพาะชายวัยแรงงานเนื่องจากการไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง ส่วนผู้หญิงนั้นไม่นิยมออกไปหางานทำภายนอก ทำให้อัตราส่วนของประชากรหญิงมากกว่าชาย ส่วนลักษณะของครอบครัวเป็นครอบครัวแบบขยาย (Extended Family) มีญาติพี่น้องมาอาศัยอยู่ด้วยหลายคน ด้านรายได้ของครัวเรือนไม่เหลื่อมล้ำกันมาก สิ่งที่น่าสนใจคือชาวเรือนแพใช้จ่ายเงินในการทำบุญมากเป็นอันดับสามรองจากค่าอาหารและการศึกษาของบุตร แสดงให้เห็นถึงความเชื่อมั่นและศรัทธาต่อพุทธศาสนาอย่างมั่นคง นอกจากนี้ยังพบว่าชุมชนชาวแพมีความสัมพันธ์ในด้านเศรษฐกิจและสังคมกับชุมชนเมืองอย่างแน่นแฟ้น เปรียบเสมือนเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนใหญ่ แต่ก็ยังมีความพยายามในการพึ่งตนเอง ส่วนความสัมพันธ์ในสังคมนั้นมีความแน่นแฟ้น โดยมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เช่น การช่วยซ่อมแพ การดูแลบ้านช่องแทน นอกจากนี้ชาวแพยังมีความรู้สึกผูกพันกับชุมชนของตนสูงแม้ว่าจะไม่สะดวกสบายเหมือนบนบกแต่ก็ยังประสงค์จะอยู่ในเรือนแพต่อไป ซึ่งเป็นลักษณะของชุมชนบทที่มีความรักถิ่นฐานและพอใจในความเป็นอยู่อย่างง่าย ไม่อยากเปลี่ยนแปลงสภาพความเป็นอยู่

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้นำเอาแนวคิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การปรับตัว และการเรียนรู้ มาเป็นกรอบในการศึกษาระบบการผลิต การบริโภค และเทคโนโลยีการผลิตที่ต้องอาศัยองค์ความรู้ และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติตลอดจนภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น ระบบคุณค่าความเชื่อ ที่มีความเป็นพลวัตตลอดเวลา เมื่อต้องเผชิญกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป รวมทั้งปัจจัยภายนอกเข้ามามีผลกระทบต่อการดำรงชีวิตของชุมชน ซึ่งปรากฏการณ์ดังกล่าวจะมีลักษณะของความเชื่อมโยงซึ่งกันและกัน (ดังแผนภูมิ 4)

แผนภูมิ 4

พลวัตของชุมชนชาวแพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
 ดัดแปลงจากพลวัตของชุมชนล้านนาในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ
 ของกฤษฎา บุญชัย (2540)